

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fabrik og Bolig

Det industrielle miljø i Danmark

2 · 1981

INDHOLD

Forsiden:

Arbejderkaserne ved Rendbjerg teglværk: »Her kunne mageligt bo 12 mandlige arbejdere« skrev amtsforstanderen i 1898. – Huset står på skrænten af Ierbjerget. Siden billedet blev taget i marts 1981, har huset fået nyt tag af bølgeeternit. Foto: K. Biering.

Arbejderboliger på teglværkerne ved Egersund <i>Steen Ove Christensen</i>	s. 3
Sct. Clara Mølle <i>Per Axelsen</i>	s. 19
Fire forslag til kommunale arbejderboliger i København 1900–1914 <i>Henning Bro</i>	s. 21
Undersøgelser	s. 38
Anmeldelser	s. 41
Noter	s. 44
Medarbejdere	47
Dansk køleteknisk Museum	s. 48

Redaktion

Redaktør (ansvh.): Torben Ejlersen, Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby.
I redaktionen desuden: Ole Hyldtoft, Jacob B. Jensen, Jørgen Sestoft og Poul Strømstad.

Fabrik og Bolig udkommer to gange om året og kan bestilles ved henvendelse til redaktøren. Abonnement for 1981 (to numre) kr. 45,-, løssalgpris kr. 25,-. Kontingentet for medlemskab af *Selskabet til bevaring af industrimiljøer* for 1981 kr. 80,- er *incl.* et abonnement på *Fabrik og Bolig*.

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri

ISSN 0106-3324

Arbejderboliger på teglværkerne ved Egersund

af Steen Ove Christensen

I Landsarkivet i Åbenrå ligger to pakker med byggesager fra Egersund og omegn fra perioden 1889–1919 (1). Jeg har haft anledning til at arbejde med disse arkivalier som medarbejder ved det såkaldte teglværksprojekt i Sønderjylland, et stortilet projekt, der gennem en alsidig vifte af kulturelle initiativer vil fastholde vor viden om livet i teglværksindustrien. Teglværkerne har været en enestående karakteristisk del af topografien på nordsiden af Flensborg fjord: Omkring 1900 fandtes 38 teglværker på egnen, men i dag er der måske ikke engang 8 i drift – branchen er således kriseram. På den baggrund forsøger en lokal interessekreds nu, inden alt er gået i glemmebogen, at indsamle oplysninger til værkernes historie gennem interviews og arkivundersøgelser på egnen, og herefter formidles resultaterne til publikum, foreløbigt gennem en udstilling på Museet på Sønderborg Slot (5.12.81–1.6.82), et teglværksspil opført ved Iller (Cathrinesminde 12.6–18.6.82) og aftenskolevirksomhed (sæsonen 1982/83). Flere ting er desuden i støbeskeen. Det store indsamlingsarbejde foretages først og fremmest af Institut for Folkemindevidenskab ved Københavns Universitet sammen med lokale kræfter.

Teglværksarkivalier

Medens interview-arbejdet har vist sig at være næsten eksplosivt udbytterigt, er arkiv-arbejdet mere sendrægtigt, og der kan være langt mellem guldklumperne. Men byggesagerne fra Egersund har været en stor oplevelse. Det viste sig dog, da jeg tog fat på den første pakke, at indholdet lå ganske uordnet; der er ingen streng kronologisk orden i

arkivalierne, som i visse tilfælde er pakket så sjusket, at sammenhørende akter er blevet adskilt. Umiddelbart så det ud som om pakkerne havde ligget uåbnet siden udleveringen fra Tyskland, og jeg formoder at dette misforhold stammer fra opløsningen af den preussiske forvaltning i Sønderjylland. Det medfører, at det er vanskeligt at følge en henvisning til en sag, der ligger i disse pakker. Men det er værd at pege på, at her ligger en sand guldgrube for den, der vil skrive Egersunds historie i denne periode, der tilmed for de første års vedkommende er sammenfaldende med den såkaldte Gründerperiode. Og mange ting står endnu i dag i virkelighedens Egersund. Hos mig voksede, bogstaveligt talt, et indre billede af århundredskiftets Egersund frem under arbejdet med disse arkivalier, takket være det omfattende bilagte billemateriale. Mest iøjnefaldende er de store tegninger til anlæg af ringovne ved teglværkerne. Ringovnen er tidens store fornyelse af branchen, og i de to pakker kunne jeg tælle ikke mindre end 14 tegninger til ringovnsbyggeri, fornemme akvareller udarbejdet af det projekterende firma. Men der er også mange byggesager vedrørende arbejderboliger, og det er dette materiale, der er genstand for denne artikel. Vendingen arbejderboliger skal forstås således, at der er tale om byggeri foranstaltet af arbejdsgiveren til husning af arbejdskraft; byggeriet er som regel udtrykkeligt omtalt som arbejderboliger i ansøgningerne. Man møder også ansøgninger fra arbejdere, der vil bygge eget hus, men det skal kun lige berøres til allersidst. Da nu en ansøgning om byggetilladelse af arbejderbolig både indeholder en byggebeskrivelse og en tegning, og da flere af disse huse stadig bebos – som det eneste overlevende af et nedrevet teglværk – er der grundlag for at kigge nærmere på denne for teglværkerne så karakteristiske boligform.

Først det formelle: Beskæringen af overleveringen af byggesagerne til tidsrummet 1889–1919 skyldes en administrationshistorisk omstændighed. Byggesagerne er en del af et embedsarkiv, nemlig arkivet efter amtsforstanderen i Egersund, og amtsforstanderinstitutionen blev indført i det preussiske Slesvig i 1889, således at amtsforstanderne overtog politimyndigheden i landdistrikterne efter de hidtidige herredsfogeder pr. 1. oktober 1889 (2). Og så blev byggesagerne straks kanaliseret ind i dette nye organ: Byggetilladelserne for ringovnene på Grønland og Tornskov teglværker er allerede udstedt den 2. november 1889. Ved genforeningen faldt amtsforstanderinstitutionen bort, – og

således bliver disse byggesager et kronologisk snit i egnens byggeaktivitet. På den anden side er jeg tilbøjelig til at mene, at byggesagerne er overleveret i en helhed, der afspejler den samlede byggevirksomhed indenfor den givne periode i dét, der dengang var Egersund amtsdistrikt: Den vestlige og nordlige del af Broager sogn fra næsset med Egersund i vest, med landsbyerne Skodsbøl og Smøl nord om Broager, og helt ud til Sønderborg bugt i øst. Distriktet omfatter således teglværkerne ved Rendbjerg, Egersund og på Skodsbølmark, dvs. teglværkerne på sydbrinken af Nybøl nor (fig. 1).

Ældre arbejderboliger

Byggesager fra tiden før 1889 er næppe bevaret i offentlige arkiver. Men lokalt udpeger man fx. de ret betydelige boliganlæg, der har overlevet det i øvrigt helt nedbrudte Rendbjerg teglværk. Her byggede man egnens formentlig ældste arbejderkaserne, og den var i to stokværk. Den står i dag, underligt overraskende, på kanten af lerbjerget og nær vandlinien: Funktionel og enkel arkitektur (se forsiden) i modsætning til ejerboligen, der også er bevaret, og som er præget af værkets egne produkter med de mange både glaserede og uglaserede formsten. Ejerboligen er bygget i 1871–72, og jeg vil gætte på, at arbejderkaseren er fra samme årti, da firmaet netop forsøger at ekspandere i 1870'erne.

Et indtryk af indkvarteringen af arbejdsfolk ved et anlæg med kammerovn kan man få af en meget omfattende beskrivelse af Hohwüs teglværk på Fiskens ved Gråsten lige over for Egersund, udarbejdet til en forpagtningsforretning i 1851 (3). I det lille ovnhus (det ene afto) er der således opmuret 5 folkekamre og et køkken, med lofter af fyrrebrædder og murstensgulve – samt i alt 6 døre og 6 blyindfattede vinduer. Og her findes 10 sengesteder. I stenladen ved den vestlige strygeplads forefindes ligeledes to folkekamre med stengulve og vinduer i bly, medens taget er lagt med røde tagsten og fire glaspander («tagvinduer»). Her er 4 sengesteder. Derimod er der indrettet en lejlighed med køkken, stue og kammer til »en Brændemester« i et udhus, og den er ganske veludstyret: Ildsted i køkkenet og i stuen en kakkellov, der kan

bruges som bilæggerovn, opholdsrummene har hvidtede vægge og køkkenet er pudset, lofterne er af træ og gulvene af mursten, og vinduerne er indfattet i bly og dørene har lås; i stuen findes desuden to alkovesengesteder.

Disse mandskabsfaciliteter synes ligefrem som skabt til det tilbud af vandrende arbejdere fra Lippe-Detmold, som samtiden rummede: Teglværksarbejdere fra Lippe-området tilbød sig siden 1840'ne til arbejdet som et fast sjak med en mester i spidsen, og de nød et godt omdømme. Der var tale om sæsonarbejdskraft, der gemte fortjenesten til familien i hjemstavnen, og for at økonomisere bedst med midlerne havde man ofte fælles husholdning. Mesteren overvintrede dog gerne ved teglværket og sikrede kontakten til arbejderne for næste sæson (4). I dette tilfælde kan vi dog ikke etablere en sådan sammenhæng med nogen sikkerhed, men vi kan mærke os det karakteristiske træk, at arbejderne bliver indkvarteret midt i arbejdet, og at mesteren som arbejdsleder får en mere fremtrædende position.

Sådanne arbejderkvarterer i ovnhuse eller tørrelader har været ganske almindelige i branchen, men i 1898 blev fabriksinspektionen i Slesvig opmærksom på, at indkvarteringen af teglværksarbejdere unddrog sig bestemmelserne om arbejderboliger i den preussiske lovgivning, og man iværksatte straks en ekstraordinær inspektion af teglværkernes boligfaciliteter. Allerede i første runde kondemnerede man 28 étværelses familieboliger i Egersund amtsdistrikt, og det skete ikke uden protester fra ejernes side. Myndighederne interesserede sig først og fremmest for om der var plads nok og om der var lys og frisk luft. På denne måde forsvandt de gamle boliger ved ovnen og i laden i løbet af få år, selv om der skulle trusler om retsforfølgelse til for at få den sidste til at makke ret (5). Men i samme sag falder der også en kommentar til det nyere byggeri af arbejderboliger. Som amtsforstander Ebeling i Egersund skriver i 1898, giver disse boliger ikke anledning til kommentarer og fabriksinspektionen føjer til: » . . . de gør i almindelighed et godt indtryk.«. Og her kan altså godt være tale om boliger, der er i brug den dag i dag.

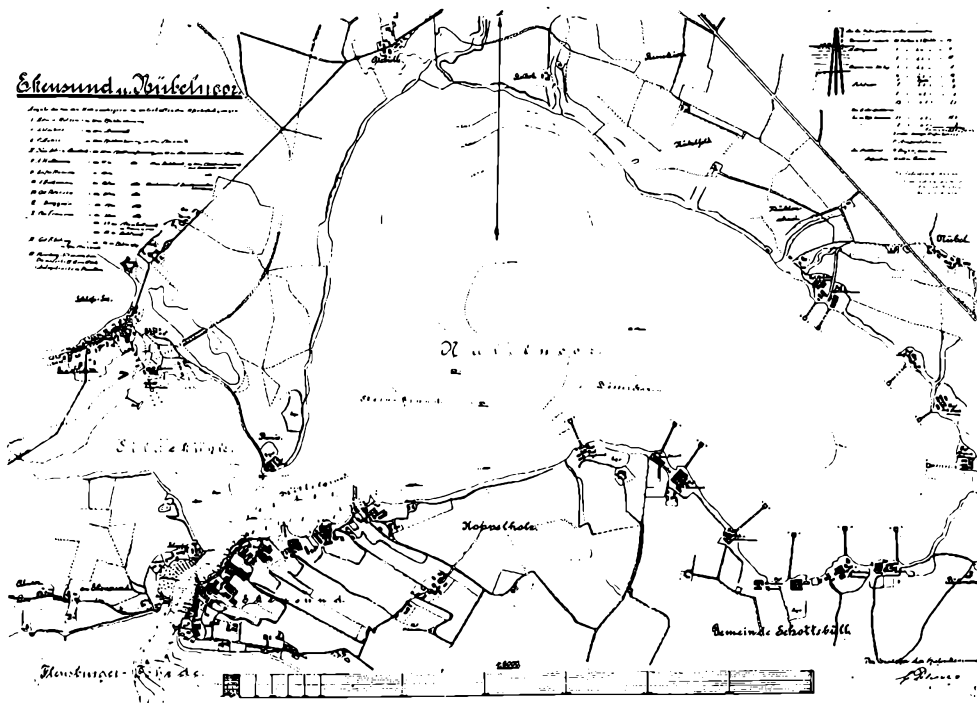

Fig. 1

Kort udarbejdet af havnekommissionen for Egersund o. 1900. Kortet oplyser teglværkernes ejerforhold på et tidspunkt, der er aktuelt for emnet i denne artikel. Følgende forhold skal dog fremhæves: Fr. Kuhlemann køber Lille Tornskov af Fru Schacht i begyndelsen af århundredet, og det senere Grønlands Skodsbølmarksværk opstår ved Chr. I. Sørensens køb af dele af Chr. Tychsens teglværk i 1919 – teglværket Brille i selve Egersund er beliggende mellem A. Hüttmann og C. Matzen og er angivet som aktieselskab. Rendbjerg teglværk sydøst for Egersund gemmer sig under kortets målestok. Kortsamlingen (uden signatur). Landsarkivet, Åbenrå.

Teglværkerne ekspanderer

De store anlægsbyggerier i teglværksbranchen er formentlig begyndt før 1889, men som de mange ringovnstegninger viser, finder den store aktivitet sted inden for de næste 15 år. Den sidste ringovn i dette

materiale er dateret i 1904. Efter afsætningsvanskeligheder i 1880erne forsøgte teglindustrien at modernisere sig ud af krisen (6). Og ringovnen betød faktisk en vældig stigning i produktionskapaciteten. Trods spæde forsøg på at mekanisere driften er en egentlig automatisering af arbejdsgangen endnu ikke fremme, og derfor opstår der også et stort arbejdskraftbehov. På den baggrund kan man ikke undre sig over, at det store byggeri af arbejderboliger tilsyneladende fandt sted i samme tidsrum som anlægget af de nye ovne. Af de i alt 29 byggesager vedrørende arbejderboliger, som jeg har optegnet, drejer 14 ansøgninger sig om egentlige nyanlæg. Af disse 14 hidrører 10 fra tiden før 1905, og heri findes også de to eneste anlæg, der samtidig omfatter byggeri af to forskellige boliger: Tornskov 1890 og Chr. Tychsen på Skodsbølmark 1896 (fig. 2). I to andre byggesager oplyses det, at der allerede findes ældre arbejderboliger ved teglværket, nemlig hos Jacob Tychsen 1890 og P. Tychsen 1897, begge Skodsbølmark. Hos Jacob Tychsen er denne stråttækt. Langt de fleste af byggesagerne fra perioden efter 1905 drejer sig om ombygninger af eksisterende huse til arbejderboliger, som fx. lader eller smedier, eller udvidelser af allerede eksisterende arbejderhuse. Dette stemmer pænt overens med, at branchen har vigende afsætning og atter lavkonjunktur fra 1908. Under Den første Verdenskrig er der overhovedet intet byggeri, men i disse år arbejder teglindustrien da også på meget lavt blus, og krigen bliver ligefrem dødsstødet for mange virksomheder i branchen (7).

Tegningerne er temmelig uensartede, og nogle af de ældste er af en meget dårlig bevaringskvalitet, men generelt kan man sige, at de efterhånden bliver mere professionelle. Tegningerne skal jo først og fremmest leve op til forvaltningens forventninger, og i begyndelsen af 1900-tallet strammede man kravene til byggeriet på landet (8). Det deler tegningerne i to grupper, selv om der er oplysninger, der går igen på alle tegninger: Grundplan og snit af byggeriet, beliggenhed i forhold til andre bygninger på pladsen, og navn på bygherre og entreprenør. I sagens byggeskrivelse understreges altid omstændigheder, der viser at byggeriet tilfredsstiller kravene til brandsikring.

De ældste tegninger er således ofte meget primitive, som fx. tegningen i en ansøgning om et byggeri af – som det siges – sommerboliger for arbejdere på Grønland fra 1890. Den består af tre dele: 1) En situationsplan, der viser den påtænkte boligs beliggenhed i forhold til to

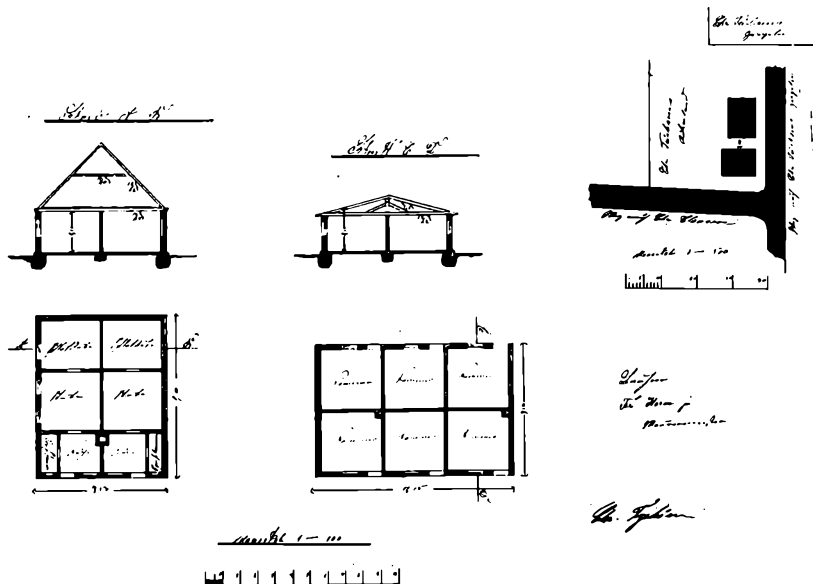

Fig. 2

Arbejderboliger fra slutningen af 1800-tallet. Tegning vedlagt byggesag for Chr. Tychsen 1896. Bygmester er Fr. Horn. Egersund amtsforstanderskab nr. 95 LA Åbenrå.

tørrelader, 2) En grundplan over boligen med dens ydre mål: 10,90x29,00 m. og et rids over værelsesfordelingen: to rækker på hver side af en midtergang i husets længderetning hver bestående af ét køkken og 6 kamre, samt 3) Et snit uden mål. Ifølge beskrivelsen bygges huset med paptag, i modsætning til tørreladerne, der er bygget med tagsten, og desuden skal det have 3 af de såkaldte russiske skorstensrør, dvs. skorsten med en meget snæver aftrækskanal med indvendigt mål i siden på højst en hel sten. Mærkeligt nok ligger de to køkkener ikke i tilknytning til skorstenene, og gulvene får vi intet at vide om, men de har rimeligvis været af sten. En kopi af byggetilladelsen ligger i sagen og den er udstedt den 20. januar 1890. Byggerier som dette har i folkemunde fået betegnelsen »papkaserner« efter deres flade paptage. Et enkelt ganske velbevaret hus af denne type er bevaret i Egersund (fig. 3), idet det dog har fået nyere tag af bølge-eternit.

Fig. 3

Arbejderbolig ved Egersund, beliggende få meter fra havet – antageligt bygget for firmaet Holm & Molzen i 1898. Foto: K. Biering 1981.

I det ældre byggeri findes mange anlæg med kamre alene, men hvis vi ser på et af de to store byggerier af arbejderboliger, Chr. Tychsen 1896 (fig. 2), finder vi på én gang de to hovedtyper af arbejderboliger: Arbejderkasernen, her på 6 kamre, og huset med lejligheder, her to à køkken, stue og soveværelse; kasernen har to af de spinkle russiske skorstensrør, og huset har en mere gedigen bestigelig skorsten. Antageligt har kasernerne oprindeligt været beregnet for enlige vandrearbejdere, som tidligere antydet ved Hohwüs teglværk. I hvert fald har vi vidnesbyrd om, at man har anvendt sæsonarbejdskraft fra Lippe-området i disse år. Således har vi et arbejdsreglement for et sjak lippeske arbejdere og mester på Hinrich Petersens teglværk ved Nybøl for sæsonen 1893, og på teglværket Lille Tornskov hos Fr. Kühlemann findes en eksklusivbestemmelse om, at arbejderne skal stå i »der Lippeschen Ziegler-Krankenkasse« i arbejdsreglementet fra 1903 (9). Dertil kommer at teglindustrien i høj grad benyttede sig af familier som arbejdskraft – også

kvinder og børn gjorde deres indsats. Tidligere lod man gerne sådanne familier indkvartere i »étværelses lejligheder« ved ovnen eller i laderne, men nu iværksattes også byggeri af egentlige lejligheder. Efterhånden hører byggeriet af kaserner med kamre op, ligesom de allerede eksisterende befolkes med familier, og det skyldes antageligt at vandrearbejdskraften bliver til indvandrere, der slår sig ned med familien.

Omkring 1900

I begyndelsen af århundredet bliver tegningerne mere omhyggelige, og vi får flere detaljer oplyst. I disse år bygges nogle anseelige huse med arbejderlejligheder, som fx. arbejderboligen på Carl Matzens teglværk fra 1902 (fig. 4). Den har 6 lejligheder bestående af køkken og to stuer, er dækket med tagsten og isoleret med pap. Gulvet nævnes heller i dette tilfælde, men det har rimeligvis været et stengulv. På et fotografi af bygningen fra 30erne (fig. 5) ser man nyttehaven ved siden af huset. Af privatfotos taget ved nedrivningen i slutningen af 70erne kan man se, at lejlighederne på et tidspunkt har fået tilbygget toiletnicher (10). Således har dette hus været i brug i godt 75 år.

Første gang man støder på gulve af træ er i 1903 i en ansøgning fra Grønland. Ansøgningen gælder et byggeri af et hus med 4 lejligheder, hvor soveværelserne skulle have bræddegulve og i øvrigt isoleres med pap. Det er fremskridt, men ved siden af blev det ældre byggeri med stengulve brugt til beboelse mange år endnu. Netop på Grønland gik en familie, som boede i en kaserne som den først beskrevne, omkring 1925 til ejeren og bad om trægulve, og det blev bevilget – omend kun i stuen.

I 1907 ansøger Chr. Tychsen om at måtte bygge et hus til arbejderbeboelse: Det er et af de få nyanlæg fra tiden efter 1905 (fig. 6), beregnet for én familie som det meste af denne tids byggeri. Det er som et lille parcelhus: To stuer og soveværelse, køkken og spisekammer og entré. Stuerne skal have bræddegulve, og entré- og spisekammergulve skal belægges med terazzobrolægning – køkkenet er ikke nævnt i denne sammenhæng men har givet skullet have stengulv. Derimod skal stuerne og køkkenet kunne opvarmes. Og i 1910 da Hüls & Christiansen på Tornskov søger om at måtte indrette en smedie til arbejderbeboelse, planlægges stuerne med trægulve og loft af forskallingsbrædder med

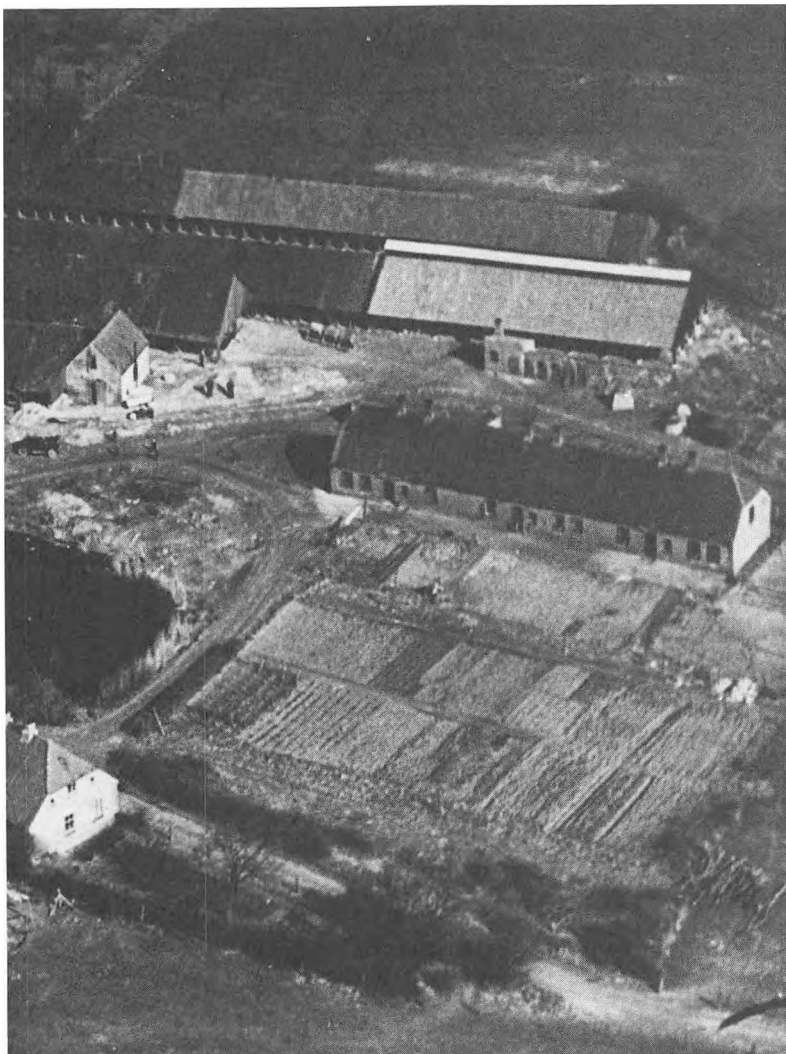

Fig. 5

Udsnit af luftfoto fra 1930'erne over Carl Matzens teglværk. Udsnittet viser arbejderboligen fra 1902 som den så ud i mellemkrigstiden. Foto i privateje.

Ziichnung
zur Neubau eine Arbeiterwohnung.
des Hiesem efr. Tychsen Geförtskallid

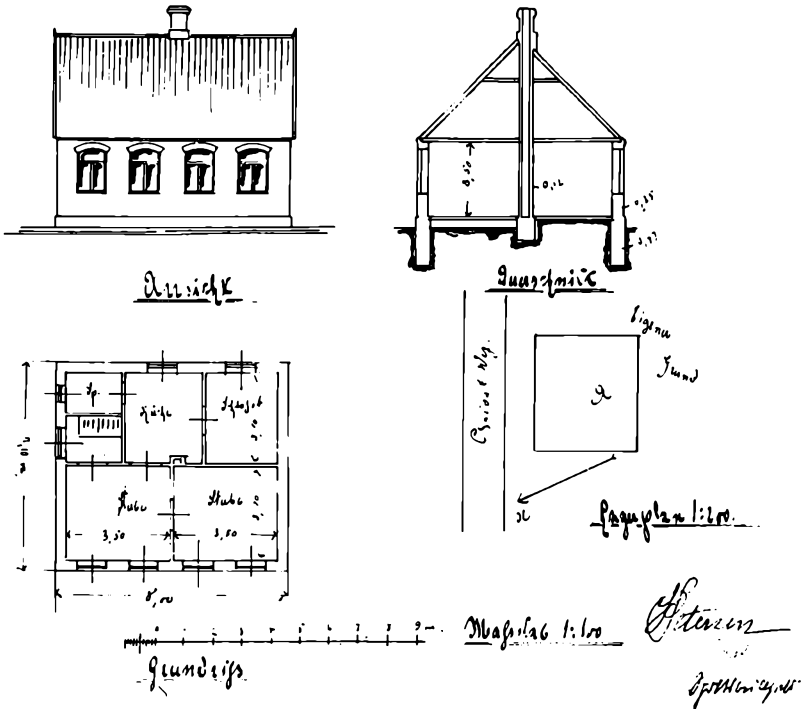

Fig. 6

Arbejderbolig for én familie. Tegning vedlagt byggesag for Chr. Tychsen 1910. Bygmester er Fr. Horn. Egersund amtsforstanderskab nr. 96 LA Åbenrå.

rørpuds, ligesom der er indtegnet fyringssteder i de to stuer og komfur i køkkenet. Det svarer til indretningen af rummene i teglværksejer W. Hüls' noble borgerlige privatbolig, hvortil man ansøgte om byggetilladelse i 1911. Arbejdernes boligstandard forbedres langsomt. Den mest genstridige af ejerne, A. Frimodt på teglværket Brille i Egersund,

Entwurf zur Neubau ein Waschkraum
und Toilette beim Arbeiterwohnungs-
des Herrn Brüggeleber, in Trimmold bei Hønsund.

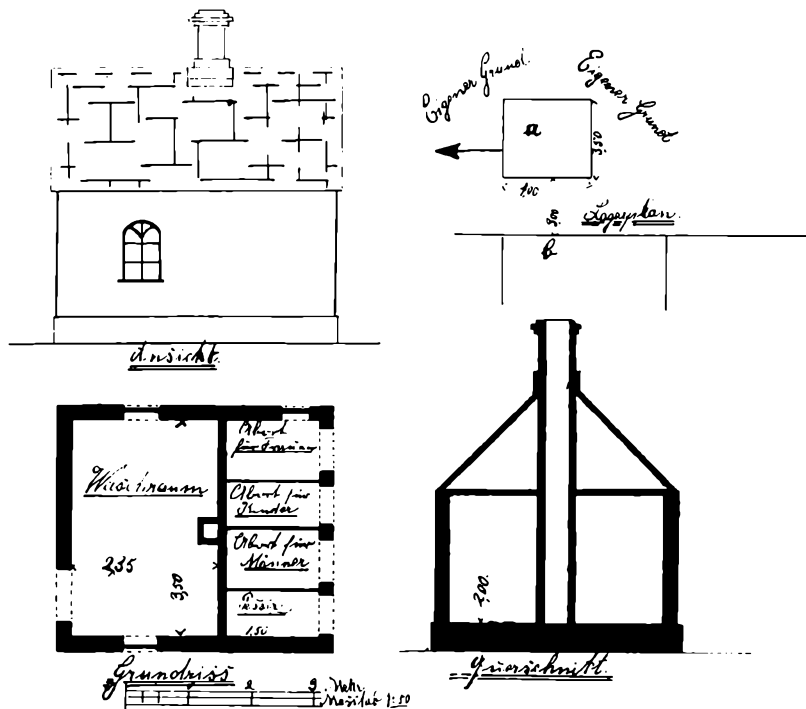

Fig. 7

Toilet- og vaskehus ved teglværket Brille(?). Bygningen rummer vaskerum med skorsten og særskilte toiletter for kvinder, børn og mænd, samt pissoir. Tegning vedlagt byggesag for A. Frimodt 1903. Bygmester er Lorenz Petersen. Egernsund amtsforstanderskab nr. 96 LA Åbenrå.

måtte i 1914 ombygge en stråttækt arbejderbolig, fordi brandkommissionen havde kasseret skorstenen. Frimodt er den sidste af ejerne, der opgiver de gamle kvarterer ved ovnen og i laderne, og det er måske et forsøg på at bevare disse boliger efter inspektionens indgreb i 1898, at han i 1903 ansøger om lov til at bygge et særskilt vaske- og toilethus

(fig. 7). Det kan ikke ses, om han fik sin tilladelse, men i 1909 opgiver han endelig under pres fra myndighederne, og bygger et nyt hus med arbejderboliger. Desværre mangler selve ansøgningen og dens bilag i denne sag.

Efter 1918

Efter verdenskrigen findes en enkelt ansøgning om tilladelse til at bygge en arbejderbolig med hele 4 lejligheder, samt et kontor: Det er den nye ejer på det, der senere skulle blive Grønlands Skodsbølmarksværk, Chr. I. Sørensen, der gør en indsats for at få produktionen i gang igen. Her er stuerne blevet endnu en smule finere, idet de ved siden af trægulvene har fået gipslofter, og desuden er lofthøjden blevet hævet fra de hidtidige minimumsmål 2,5 m. til 2,7 m., ligesom det russiske skorstensrør er forsvundet til fordel for en mere gedigen skorsten.

Man kan således se en kvalitetsforbedring i arbejderboligerne ved en samlet gennemgang af det foreliggende materiale. Vil man bruge tegningerne enkeltvis må man være mere forsigtig – i hvert fald for så vidt angår tegningerne fra tiden før 1900. Det er jo forvaltningens omhu, der bestemmer værdien af de til ansøgningerne vedlagte tegninger. I arkivet ved Cathrinesminde teglværk ved Iller Strand syd for Broager (11) findes tegningerne til anlæggets to arbejderboliger, en ældre til et hus med lejligheder og kontor fra 1891 (der er delvist bevaret) og en yngre fra 1898 til et såkaldt halvtag med 5 enkelte kamre. Nu er Cathrinesminde teglværk fotograferet i 1901 (fig. 8), og der viser det sig, at der ligger en rigtig papkaserne med fladt sadeltag, der hvor halvtaget skulle stå. Arkivet er umådeligt komplet i sin overlevering, og heldigvis rummer byggesagen en blyantstegning til en kaserne med 10 kamre, der svarer til bygningen på fotografiet. Men der er kun udstedt byggetilladelse til det lille projekt. Hvordan det nu hænger sammen, kan man naturligvis kun gisne om, men det er vel en naturlig tanke, at behovet for husning af arbejdskraft har været større end oprindeligt beregnet, hvorefter byggeriet er blevet ændret og fuldført under den givne étårige tilladelse – tilsyneladende uden administrative konsekvenser.

Men ser vi atter på tegningerne under ét, er det stadig et gennemgående træk, at boligerne ligger midt i virksomheden. Det er der jo ikke

noget mærkværdigt i, det er teglværkerne der ejer dem, men ofte ligger de desuden ganske få meter fra strandkanten, midt imellem ovnen og anløbsbroen; man har ikke taget meget hensyn til grundvandstanden, når man byggede disse huse. Ser vi på bygmestrenes navne, opdager man at der er to firmaer, der som entreprenører varetager næsten alt dette byggeri, nemlig M. C. Horn og Fr. Horn i Broager, og Nis Peter Petersen og Lorenz Petersen på Skodsbølmark, begge to generationer. Og Lorenz Petersen synes tilmed at have været opmærksom på de muligheder, der lå i egnens store forbrug af arbejdskraft omkring århundredeskiftet. I 1901 købte han nemlig en ejendom i Skodsbøl efter et dødsbo og indrettede den til 3 familieboliger efter tidens behov.

Efter Genforeningen forsvinder kilderne til anlægsvirksomheden i teglværksindustrien så, men før Den anden Verdenskrig har den næppe været stor. I de næste årtier samlede man egnens teglproduktion i færre velkonsoliderede virksomheder. Da De forenede Teglværker i Egersund, der ejede Iller teglværk, nedlagde dette og brød det ned i 1938, førte det til at arbejderne og deres forbund, Dansk Arbejdsmands Forbund, protesterede voldsomt både til myndighederne og ejerne, og man pegede bl.a. på at arbejderboligerne nu tiltrak unødvendig ar-

Fig. 8

Cathrinesminde teglværk 1901. Den lave hvide længe til venstre i billedet er papkasernen fra 1898 og gavlen bagved er huset med lejligheder fra 1891. Ejerboligen ligger oppe på lerbjerget og ses lige bag skorstenen. Foto i privateje.

bejdskraft fordi boligerne var billige og havde egen køkkenhave. Hertil svarede ejerne, at der var et vist gennemtræk af lejere i boligerne, fordi mange stilede mod at få eget hus. Der var faktisk gammel tradition for, at arbejderne kunne spare op til at få deres eget, og så slog de sig som oftest ned i kvarteret Skovgade. Så når man finder byggesager fra Skovgade i de to pakker fra Egersund amtsdistrikt, hvor bygherren skriver sig: arbejder, kan han meget vel være en teglværksarbejder.

1) Egersund amtsforstanderskab nr. 95–96. Landsarkivet, Åbenrå.

2) G. Japsen: Amtsforstanderinstitutionen i Nordslesvig, s. 189; i Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978).

3) Beskrivelse over Fiskens Teglværk . . . 1. maj 1851. I familiens besiddelse.

4) Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark bd. III,2 s. 182–83 (1944), samt P. Steinbach (Freie Universität, Berlin): Anfänge der Industrialisierung im Fürstentum Lippe, s. 7 ff. (duplikeret foredrag 1981).

5) Sønderborg landrådsarkiv nr. 610. LA Åbenrå.

6) F. v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmåls Historie 1900–1937, bd. III s. 425–426 (1938).

7) Iller-rapporten (udarbejdet 1938 af regeringskommission nedsat til kulegravning af forholdene ved Iller teglværks nedlæggelse) s. 3. Eksemplar udlånt af SID, Gråsten-afdeling.

8) Lovgivningen på området er en meget rummelig rammelovgivning – se: G. Wagner: Handbuch enthaltend die Polizei-Verordnungen für die Provinz Schleswig-Holstein (1897), og Japp: Sammlung der in der Provinz Schleswig-Holstein gültigen Regierungs-Polizeiverordnungen (1909): Byggeri på »det flade land«.

9) Begge reglementer findes i Sønderborg landrådsarkiv nr. 651. LA Åbenrå.

10) Privatalbum i familiens besiddelse.

11) Chr. Hollensens privatarkiv, i familiens besiddelse.

12) Iller-rapporten, s. 16 – samt begge bilag.

Sct. Clara Mølle

af Per Axelsen

Sct. Clara mølle er et industrianlæg beliggende ved havnen i Roskildes vestlige del. Bygningernes historie kan føres tilbage til 1300-tallet, hvor der var klostermølle, under Sct. Clara kloster. En af Roskildes ni vand-drevne møller. Møllen drev med skiftende ejere frem til 1831 kornproduktion, hvorefter man omlagde til papir- og papproduktion. Bygningerne har gennemgået flere markante om- og tilbygninger, der i dag giver anlægget dets karakteristiske konglomerate udtryk.

Efter produktionens nedlæggelse i 1957, har bygningernes skæbne været uvis. Skiftende ejere har misligholdt bygningerne, og den nuværende ejer har planer om nedrivning, undtaget er dog direktørvillaen fra 1831, der er fredet.

Der er lokalt bestræbelser for at søge bygningerne bevaret. Bl.a. den lokale beboergruppe, Sct. Jørgensbjerg lokalråd, Foreningen til gamle bygningers bevaring, Roskilde samt Roskilde kulturelle Samråd. Kommunalbestyrelsen har løbende fulgt debatten om møllens fremtid, og på et tidspunkt overvejet at indrette kulturhus. Andre forslag som genbrugsanstalt, boliger og papirfabrik har været på tale. De lokale foreninger samt Roskilde museum arbejder for tiden med at kanalisere deres fælles interesse hen mod etablering af en støtteforening til bevarelse af Sct. Clara Mølle. Dette initiativ har sigte mod en overtagelse af bygningerne, med henblik på indretning af et egnsindustrialhistorisk museum.

To spørgsmål af afgørende betydning, der ikke blot vedrører Clara Mølle, når bestræbelserne gælder bevaring af industrianlæg, er:

- 1) Økonomi
- 2) Bygningernes anvendelse.

1) Normalt har industrianlæg en stor bygningsvolumen med mange kvadratmeter etageareal, og oftest i ringe forfatning. Det kræver store summer blot at istandsætte råhuset, og derudover anselige udgifter til indretning. Lokale bevaringsinitiativer kommer derfor ofte til kort på grund af denne store økonomiske barriere. Det offentliges velvilje er derfor en nødvendighed for en bevaringsaktions heldige udfald. Her

Sct. Clara Mølle set fra sydøst. Fotografi ca. 1895.

tænkes specielt på støtte fra kommune, amt og Fredningsstyrelse. Er velviljen til stede kan der etableres et samarbejde med en støtteforening, der således kan varetage den administrative side. Bevaringsaktionerne omkring Brunshåb og Klostermølle, er eksempler på, at det kan lykkes.

2) Disse store bygningsvolumer gør det vanskeligt at pege på entydige indretningsmuligheder, da forslag har været mangfoldige og erfaringerne stadig få, hvilket må appellere til fantasien. Denne diskussion blomstrer som aldrig før.

England har på dette felt længe ofret store ressourcer til deres industrielle arkæologi og »Iron Bridge« museet er et enestående eksempel herpå.

Her hjemme har vi et godt redskab i »Industriregistreringen« til opbygningen af en »Fredningsliste« over egns- og tidstypiske produktioner.

Bygningsantikvarisk og musealt er industrianlæggenes inventar og produktionsapparat af vital betydning. Med en evig produktionsomlægning og -forbedring spredes disse effekter, der ved registrering og indsamling burde ophøjes til museumsgenstande. Der ville således være skabt mulighed for etablering af arbejdende egnsindustrihistoriske museer til fremvisning af produktionstyper og -udvikling. Blot en af mange muligheder for landets utallige bevaringsværdige industrianlæg.

Fire forslag til kommunale arbejderboliger i København 1900–1914

af Henning Bro

Det var først under indtryk af bolignøden under 1. verdenskrig og i 1920'erne, at Københavns kommune gik ind i et omfattende byggeri af kommunale arbejderboliger. Socialdemokratiet havde imidlertid allerede før århundredskiftet haft som et hovedkrav, at kommunen skulle gå aktivt ind i boligbyggeri for at bedre arbejderne dårlige boligforhold, og efter århundredskiftet udmøntedes Socialdemokratiets krav i en række konkrete forslag til kommunale arbejderboliger i København. Det er forslag, der på forskellig måde viser frem til det senere omfattende kommunale boligbyggeri. I det følgende skitseres først den boligpolitiske baggrund og Socialdemokratiets holdning fra midten af det 19. århundrede og frem til 1. verdenskrig. Derefter præsenteres og vurderes de fire socialdemokratisk inspirerede forslag til kommunale arbejderboliger i årene fra 1900 til 1914 (1).

Boligpolitikken og Socialdemokratiet

Såvel i Rigsdagen som i København var boligpolitikken i perioden fra 1850 til 1880'erne præget af de herskende liberale anskuelser, der også gjaldt den øvrige økonomiske og sociale politik. Boligpolitikken principielle grundlag var, at byggeriet af arbejderboliger bedst skete gennem private bygherrer og med den mindst mulige offentlige indgriben. De få forsøg på at påvirke byggeaktiviteten og arbejderne boligsituation var begrænset til skattefritagelse for mindre lejligheder og nogle få eksempler på offentlig begunstigelse af foreningsbyggeriet. Liberaliteten gjaldt også byggeriets fysiske udformning, hvor de fleksible bygningsslove fra 1856, 1871 og 1889 sammen med kommunens udlæggelse af store, dybe og bygherrevenlige karreer muliggjorde den intense, socialt og erhvervsmæssigt blandede overbebyggelse navnlig af Nørre- og Vesterbro.

Heroverfor mente Socialdemokratiet, der både i agitationen og i den konkrete politik lagde stærk vægt på arbejdernes boligforhold, at den uheldige boligsituation var en følge af den kapitalistiske produktionsmåde og den manglende offentlige styring, der for det helt dominerende private arbejderboligbyggeri betød overbebyggelse, opskruede huslejer og et planløst byggeri med hyppige kriser og boligmangel.

Som på andre sociale områder mente partiet, at foreninger baseret på hjælp til selvhjælp ikke ville løse boligsprogsproblemet. Erfaringerne viste, at foreningsbyggeriet kun formåede at dække en ringe del af boligbehovet, og at der kom til at bo få arbejdere i dette byggeri. Først de store og mere socialt prægede boligforeninger fra omkring 1912 som Arbejdernes Andels-Boligforening, Arbejdernes Kooperativ Byggeförening og Grøndalsvænge betragtede Socialdemokratiet som et effektivt alternativ til det private spekulationsbyggeri. I disse foreninger var spekulationsmulighederne begrænsede, og deres større kapitaler og mere økonomiske byggemåde (karrébebyggelse) kunne med støtte fra det offentlige fremskaffe rimelige arbejderboliger i et langt større omfang end de ældre foreninger.

I stedet for hjælp til selvhjælp pegede Socialdemokratiet som i andre sociale og økonomiske sammenhænge på offentlig intervention til løsning af arbejderklassens boligproblemer.

Hovedkravet i partiets boligpolitik var fra begyndelsen, at kommunen selv gik ind og byggede arbejderboliger. Kommunen rådede over et stort antal grunde, og da den ydermere ikke behøvede at kalkulere med et overskud, ville den kunne bygge arbejderboliger med en bedre boligstandard og til lavere huslejer end i det private byggeri. Mens partiets ideelle mål var, at kommunen skulle udkonkurrere den dårligste del af det private boligbyggeri, betonedes partiet i sin konkrete boligpolitik, at det kommunale byggeri skulle koncentreres til perioder med boligmangel og altså optræde som stabilisator. Endelig krævede partiet en langt stærkere offentlig styring af byggeriet gennem bygningsbestemmelser og detaljerede bygningsplaner.

Efter at Socialdemokratiet i 1884 var blevet repræsenteret i Rigsdagen og i 1893 i Borgerrepræsentationen forsøgte partiet at få gennemført forskellige offentlige indgreb over for det private byggeri, men koncentrerede sig navnlig om at få igangsat et kommunalt byggeri. Partiet kalkulerede i 1886 og under bolig manglen i årene fra 1897 til

1900 og fra 1911 til 1914 med, at der var realpolitiske chancer for et kommunalt byggeri, især efter at partiet fra 1909 kun var et enkelt mandat fra flertallet i Borgerrepræsentationen. Trods det stadige fald i lejlighedsudbudet i årene op mod 1914 fastholdt Københavns kommune imidlertid den traditionelle ikke-interventionistiske politik over for det private boligmarked. Det gjaldt ikke blot Højre og Liberale, men også de radikale, der ellers var Socialdemokratiets nære samarbejdspartner i årene før 1. verdenskrig. Modstanden skyldtes partiernes frygt for den konkurrence et kommunalt byggeri ville påføre det private boligmarked.

Skønt Socialdemokratiet tog initiativ til og fik gennemført en boliglovgivning, der gav mulighed for statslån til kommunalt byggeri og til foreningsbyggeri (1887–1914), fik lovgivningen på grund af kommunens modstand et andet og af partiet ikke ønsket sigte. Det blev således udelukkende byggeforeninger, der optrådte som låntagere til statslåne, og alt i alt fik lånene en beskeden betydning for det københavnske byggeri.

Derimod kunne Socialdemokratiet samarbejde med de radikale og dele af den liberale gruppe på andre områder af boligpolitikken. Fra midten af 1890'erne engagerede kommunen sig i store jordkøb både i brokvartererne og i de tilgrænsende landsogne, og i årene fra 1913 understøttede kommunen en betragtelig del af det almennyttige byggeri med grundsalg på gunstige vilkår. Desuden gik kommunen fra omkring 1900 ind i en mere bevidst byplanmæssig politik ved fastsættelse af nye bebyggelser af private og navnlig tidligere kommunale grunde, en politik, der tilstræbte kvarteret med ensartede funktioner og en mere åben bebyggelse med pladser og parker og uden baghuse.

Familiehjemmet

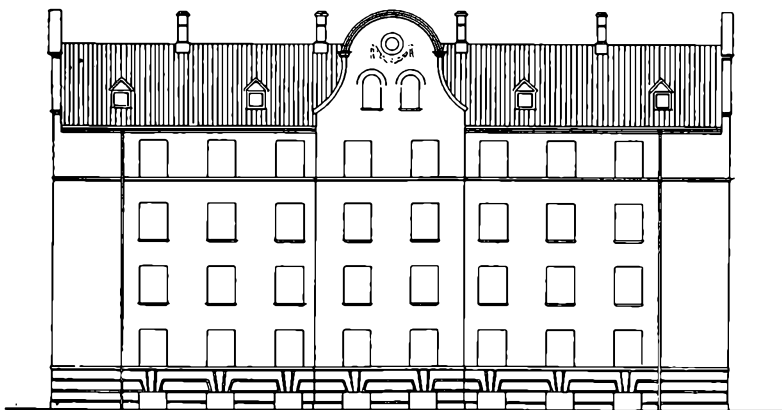
De fleste socialdemokratiske forslag til Borgerrepræsentationen til kommunalt boligbyggeri var formulerede som brede principindstillinger. Efter 1903 kendes imidlertid fire detaljerede forslag til kommunalt boligbyggeri: et institutionspræget byggeri, et byggeri for arbejderne på Valby Gasværk og endelig to forslag til almindelige arbejderboliger.

Fra 1903 til 1910 berørtes spørgsmålet om kommunens forhold til det private boligbyggeri kun sjældent i kommunalbestyrelsen. Socialdemokratiet fandt det politisk vanskeligt at stille forslag om kommunale boliger som følge af periodens relativt store lejlighedsudbud og stabile huslejer. Under den alvorlige boligmangel i 1899/1900 var der imidlertid på socialdemokratisk initiativ blevet nedsat et udvalg om arbejderboliger, og i dette udvalg blev socialdemokraterne og de liberale i 1903 enige om at fremlægge et kompromisforslag til et »Familiehjem«, der særligt var beregnet for børnerige familier med eneforsørgere. Tanken med Familiehjemmet var at give disse socialt udsatte familier og børn rimelige forhold og opvækstvilkår gennem et hensigtsmæssigt boligmiljø med tilknyttet børnehave og folkekøkken. Arkitekten bag forslaget var stadsarkitekten prof. L. Fenger. Hjemmet skulle ligge ved Hans Tavsgade på Nørrebro. Karakteristisk for den foreslåede bebyggelse var dels, at man for at billiggøre byggeriet havde valgt en rationel byggemåde, dels at bygningen tydeligt adskilte sig fra det private boligbyggeris plantyper.

I modsætning til det private byggeri, der opførtes som 5–6 etages randkarrébebyggelser med snævre gårde, var Familiehjemmet udført som en trefløjet bygning med 4 beboelseslag og høj kælder. For at skabe gode lys- og luftforhold omkring bygningen åbnede den sig med en gårdsplads og et foranliggende areal mod Hans Tavsgades skole. I stedet for de påbudte to trapper ville man søge om dispensation til et svalegangssystem på gårdfacaderne for at opnå det størst mulige boligareal og antal lejligheder. For enden af de to korte sidefløje anbragtes to stentrapper, hvor der fra hver etage var adgang til svalegangene. Fra gården og svalegangene var der direkte adgang til forstuen, som var fælles for to eller tre to-værelses lejligheder. Selv om svalegangene for en væsentlig del var begrundet i økonomiske hensyn, bød systemet også på sanitære fordele sammenlignet med det private byggeris snævre og mørke trappehuse, og svalegangssystemet benyttedes som bekendt senere i byggerier fra 1940'erne til 1960'erne.

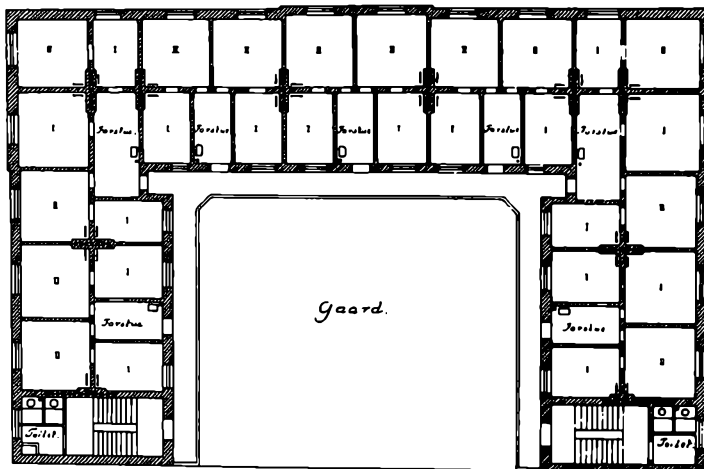
De økonomiske hensyn slog især igennem i lejlighedsplanerne og de mangelfulde sanitære installationer. I forstuerne var der således kun anbragt en fælles vask for to eller tre lejligheder, og i modsætning til det private byggeri, hvor to lejligheder ofte delte toilet i køkkentrappehuset, havde Familiehjemmet kun fire toiletter for de 15 lejligheder på hver

etage. Desuden savnedes køkken, og selv om det var tanken, at beboerne skulle bispises af hjemmets folkekøkken, forekommer et enkelt kogebord til hver familie noget nødtørftigt. Endelig var lejlighederne små, under bygningsafgiftsgrænsen på 25 m², og mindre end det normale for nye to-værelses lejligheder.

FAMILISTØEN.
FORFACÅDE.

ARCHITEKT
PROF. L. FENGER.

Facade- og etageplan til Familiehjemmet. Arkitekten 1903-04.

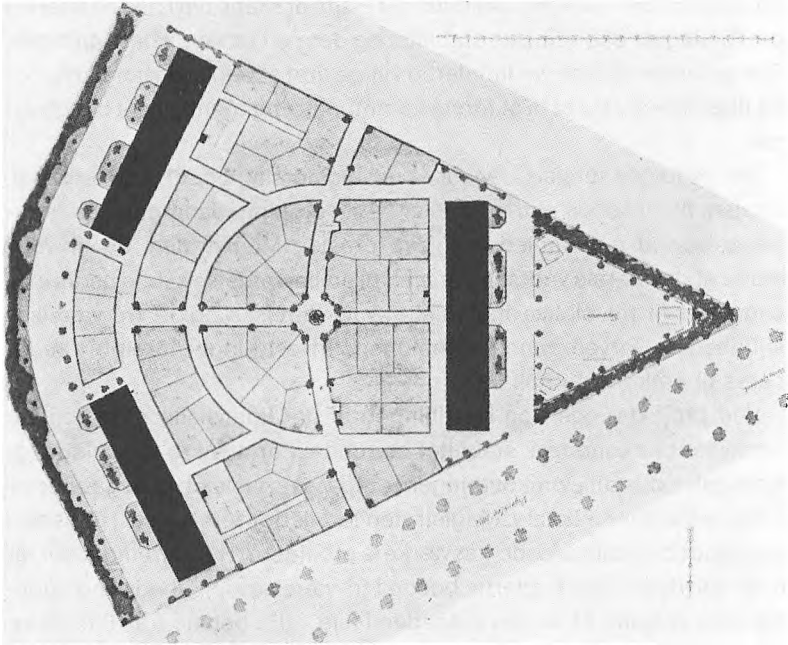
Derimod var integrationen mellem børnehaven, folkekøkkenet og boligfunktionen en oplagt fordel og en nyskabelse i datidens boligbyggeri. I kælderetagen lå to store værelser til børnehaven, hvor den tilknyttede bestyrerinde skulle forestå det pædagogiske arbejde. Også det store køkken lå i kælderen. Her skulle et mindre personale tilberede varme retter, der mod betaling kunne udleveres til beboerne til fortæring i den 50 m² store spisesal eller i lejlighederne. Folkekøkkenet skulle økonomisk hvile i sig selv.

Byggeriet som helhed skulle ligeledes hvile i sig selv, og lejerne afpasses et indkomstniveau på 18 kr. pr. uge, eller væsentligt under en faglært arbejders indkomst. Lejen for en to-værelses var dog sat til 4,60 kr. pr. uge, der set i forhold til 18 kr. gav en relativ høj boligudgiftsandel på 25%. Huslejen lå betydeligt højere end i den ældre boligmasse i den indre by, men på niveau med huslejerne i datidens nybyggeri. Ved en sammenligning må det desuden tages i betragtning, at hjemmet havde flere bygningsmæssige fortrin i forhold til det private byggeri, og at der i lejen var inkluderet goder, som var ukendte i det private byggeri.

Set i større sammenhæng var byggeriets omfang begrænset. Anlæggssummen var på knap 1/4 mill. kr., og da byggeriet kun i alt omfattede 49 to-værelses og 11 et-værelses lejligheder, ville det ikke have nogen konkurrencevirkning på boligmarkedet. Socialdemokratiet så imidlertid hjemmet som en anerkendelse af kommunalt boligbyggeri og som en begyndelse, der senere skulle følges op af lignende særboliger og et almindeligt boligbyggeri. Derimod betragtede de liberale i udvalget snarere Familiehjemmet som et eksperiment og et institutionsbyggeri. Udvalgets liberale meningsfæller i Borgerrepræsentationen og de konservative fortolkede imidlertid forslaget som et egentligt boligbyggeri, og sørgede for at projektet ikke blev ført ud i livet.

Gasværksboligerne

Det næste kendte forslag til et boligkompleks til Valby Gasværks arbejdere blev derimod realiseret som det eneste kommunale boligbyggeri før 1917. Ligesom Familiehjemmet havde gasværksboligerne ikke karakter af almindeligt udlejningsbyggeri, men var snarere en slags fabriksboliger, der ikke konkurrerede med det private boligbyggeri. De liberale kunne på denne baggrund slutte op bag det socialdemokratisk

Situationsplan til Gasværksboligerne. Arkitekten 1911–12.

inspirerede forslag i forbindelse med beslutningen om anlægget af gasværket og ved senere forhandlinger. Kommunen havde i 1901–02 opkøbt betydelige landbrugsarealer (207 tdr. land) i Vigerslev med henblik på at etablere et gasværk og få kommunal indflydelse på en kommende bebyggelse. Planerne for gasværksboligerne skal ses i lyset af de store afstande fra det ny værk og til de nærmeste bebyggelser i Valby og på Vesterbro. Desuden ville man forhindre, at værkets mange arbejdere førte til et intensivt boligbyggeri i det landlige Vigerslev. I årene 1906–07 kom der flere forslag til bebyggelsen fra Magistraten og fra et udvalg under Borgerrepræsentationen. Da forslagene arbejdede med en lav og åben bebyggelse og et stort antal tre-værelses lejligheder

og relativt høje huslejer, lykkedes det Højre at skabe tvivl hos de liberale om forslagens økonomiske stabilitet og dermed udskyde beslutningen. Socialdemokraterne var imidlertid villige til at strække sig langt over for de liberale krav for at få et første kommunalt engagement i et boligbyggeri.

Det vedtagne forslag, der var et udvalgsforslag omarbejdet af Magistraten, fik desuden aldrig det planlagte omfang. Samtidig med fremlæggelsen af det samlede projekt foreslog Magistraten, og fik med støtte af de liberale vedtaget, at man til en begyndelse skulle begrænse byggeriet til tre blokke med i alt 42 to-værelses og 12 tre-værelses lejligheder. Derved kunne kommunens investeringer foreløbig reduceres til omkring ¼ mill. kr.

Ved projekteringen og opstillingen af det finansielle grundlag var hensynet til økonomisk stabilitet bærende. For at sikre at lejeindtægterne gik ind, skulle omkostningerne tilpasses huslejer, som gasværksarbejderne kunne betale. Magistraten lod derfor foretage et rundspørge blandt de eksisterende gasværkers arbejdere. Heraf fremgik det, at over halvdelen af arbejderne boede i to-værelses lejligheder og i gennemsnit svarede 21 kr. om måneden i leje. 40% betalte fra 18 til 25 kr. om måneden, 35% over 25 kr. om måneden og 25% under 18 kr. om måneden. På denne baggrund forøgedes antallet af to-værelses lejligheder fra 46 i det tidligere forslag til 72, og antallet af tre-værelses reduceredes fra 46 til 24. Huslejerne bibeholdtes på 20–22 kr. om måneden for to værelser og 30 kr. om måneden for tre værelser. Desuden søgte man at begrænse byggeomkostningerne ved forskellige besparelser i byggeriet. Byggegrundens værdi blev ansat lavt, nemlig til kommunens udgifter og rentetab ved købet af grunden i 1901, og de ansatte 30 øre pr. alen² lå langt under de kendte grundpriser i området på omkring 1,80 kr. pr. alen². Herigennem nåede man på nær et mindre underskud til balance mellem de årlige udgifter og lejeindtægterne.

I den kommunale statistik anslås gasværksarbejdernes lønninger i 1904 og 1909 til ca. 30–35 kr. pr. uge. Sættes denne løn i forhold til huslejerne i gasværksboligerne, svarer den ansatte leje for en to-værelses lejlighed til 12–18% af lønnen og for en tre-værelses til 25% af en ugeløn på 30 kr. og 20% af en på 36 kr. For to-værelses lejligheder passede huslejeandelen stort set med det normale for københavnske arbejdere (15–20%), mens tre-værelses lejlighederne må have været

ARBEJDERBOLIGERNE VED VIGERSLEV GASVÆRK.

Architekten 1911–12.

meget dyre for værkets arbejdere. Lejeniveauet lå temmelig højt i forhold til gennemsnittet i hovedstaden, men svarede groft taget til huslejerne i det nyere private byggeri efter 1900. Når gasværksboligernes huslejer på trods af den billige grund ikke blev lavere, skyldtes det, at komplekset var udformet med en åben og langt mindre intensiv byggemåde end det private byggeris høje og tætliggende karrébebyggelser.

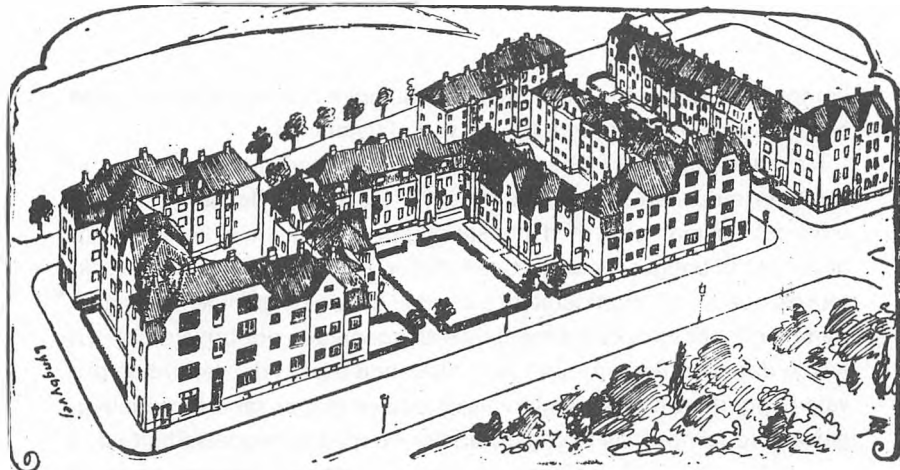
På den store grund, placeredes tre lave boligblokke med mellemliggende friarealer, der udnyttedes til en fælles legeplads og til 50 haver på

20 m² tilhørende de enkelte lejligheder. Uden direkte at anvende rækkehusstypen synes byggeriet inspireret af Arbejdernes Byggeforenings rækkehuse ved Lyngbyvej og Harandsgade. De tre blokke var alle på tre etager og ligesom i Arbejdernes Byggeforening med lejligheder i mansarden. To af blokkene var ens udformet og indeholdt hver 18 to-værelses lejligheder, mens den tredje blok havde 12 tre-værelses og 6 to-værelses lejligheder. Lejlighederne var placeret traditionelt i etagerne, parvist stødende op til opgangen. To-værelses lejlighederne var på 42 m² og tre-værelses lejlighederne på 56 m², formentlig nogenlunde svarende til lejlighederne i det samtidige private byggeri, men 5 til 8 m² større end lejlighederne i Arbejdernes Byggeforenings afdeling ved Lyngbyvej. Alle lejlighederne havde eget køkken og toilet i selve boligen, hvad der efterhånden også var almindeligt i det private byggeri. Desuden var der fælles vaske- og baderum i kælderens og tørrerum på loftet.

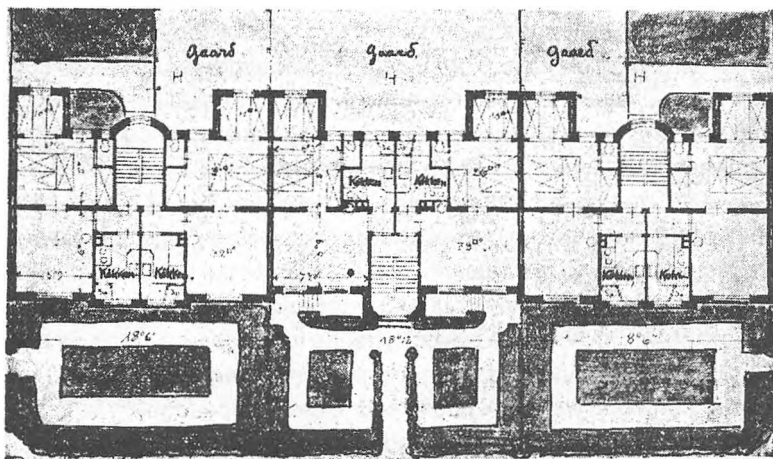
Set i forhold til det samlede boligbyggeri i København var omfanget af både det fuldstændige og det realiserede projekt forsvindende, men også af Valbys ca. 900 to-værelses og 1400 tre-værelses lejligheder i 1908 udgjorde boligerne i Vigerslev en ringe andel. Hvor stor en del af gasværkets arbejdere der ville få, eller fik bolig i byggeriet, fremgår ikke tydeligt af kommunalbestyrelsens indstillinger, men det var ikke hensigten at give husly til alle ansatte, man sigtede først og fremmest på udlejning til værkets fastere tilknyttede arbejdere.

Lyngbyvejsprojektet. Boliger for børnerige familier

Det fortsatte fald i boligbyggeriet og lejlighedsudbudet sammen med et stigende huslejeniveau fra 1910 gav anledning til fornyede drøftelser om det offentliges rolle på boligmarkedet. Igen rejste Socialdemokratiet flere gange om året kravet om kommunalt boligbyggeri i kommunalbestyrelsen. Da der i forbindelse med Familiehjemmet havde været en vis politisk opbakning omkring byggerier for særligt udsatte samfundsgrupper, og børnerige familier i særlig grad ramtes af bolig-manglen, søgte Socialdemokratiet at fremme sine boligpolitiske reformkrav gennem en indstilling, der pålagde et siddende udvalg for bebyggelsen af de kommunale grunde at udarbejde et forslag til bolig-

Fugleperspektiv af det planlagte kommunale Bygningskompleks ved Lynbyvej,

Grundplan af en af de projekterede Boligtyster ved Lynbyvej.

komplekser for børnerige familier. Indstillingen blev vedtaget på grund af to radikale medlemmers fravær ved afstemningen.

Med udgangspunkt i denne indstilling lod Socialdemokratiet, der sammen med den liberale borgmester Marstrand havde et flertal i udvalget, i samarbejde med stadsarkitekten udarbejde et konkret byggeprojekt til boliger for børnerige familier. Udvalget fremlagde projektet i oktober 1912, men det faldt på grund af den borgerlige modstand. Sammenlignet med den almindelige byggemåde i det private byggeri havde det foreslåede projekt flere tiltalende træk. I det samtidige private byggeri anvendtes almindeligvis en 5–6 etages rand-karrébebyggelse med forholdsvis små gårdarealer og med bebyggelse helt ud til gadelinjerne, hvor bygningerne dannede front og facade, og såvel opgange som lejlighedernes stuer vendte mod gaderne. Det ønskede familiebyggeri adskilte sig væsentligt fra denne type. Byggeriet var tænkt placeret på en 6000 m² stor grund ved Lyngbyvej og Vognmandsmarken og omfattede en fuldstændig bebyggelse af en karré og delvist af en tilstødende. Der opereredes med to forskellige bygningstyper eller snarere opgangsmoduler, der med varierende og relativ lav bygningshøjde forbandtes til en sammenhængende bygningrække. Det ene af bygningssmodulerne var på 3 beboelseslag og indeholdt 6 lejligheder pr. opgang, mens det andet havde 4 etager og 8 lejligheder pr. opgang. For at give adgang til lyset og den friske luft lå de enkelte bygningssdele i husrækken forskudt i forhold til hinanden, ligesom husrækken var brudt op på hovedkarreens langsider, på karreens ene langside af en åbning til gården, og på den anden langside med en trefløjet åbning. Bygningskomplekssets facader, opgange og lejlighedernes stuer var skiftevis vendt mod gade og mod gård. Imellem husrækkerne placeredes gårdarealer med et rekreativt formål som græsplæner og legepladser.

Alle lejligheder var forsynet med køkken og WC. Byggeriet indeholdt to typer af lejlighedsplaner. I bygningerne på 4 etager bestod lejlighederne af to værelser og to kamre, mens bygningerne på 3 etager havde lejligheder med to værelser og et kammer. Det var tanken, at lejlighederne skulle beboes af familier med 3–5 børn. I planerne var indtegnet forslag til en hensigtsmæssig placering af sengestederne. De meget små kamre på omkring 5 m² var fortrinsvis beregnet på at være soverum for børnene. Lejlighedernes beskedne samlede areal på ca. 45 m² var

byggeriets alvorligste svaghed, selv om børnerige familier også i det private byggeri levede under trange pladsforhold.

Baggrunden for lejlighedernes beskedne størrelse var vel nok økonomiske hensyn. En forøgelse af lejlighedernes arealer ville have øget huslejen betydeligt, hvis den finansielle balance skulle være opretholdt. Og denne balance var vigtig for Socialdemokratiet for ikke yderligere at styrke den borgerlige modvilje mod byggeriet. Ved beregningen af de samlede byggeomkostninger blev alle forbundne udgifter indregnet, og selv grunden blev sat til en pris (15 kr./m²), der svarede til, hvad kommunen skønsomt ville få ved et salg på det private ejendomsmarked, og f.eks. fik ved nogle samtidige salg i kvarteret omkring Svanemøllen. I modsætning til gasværksboligerne blev grundens værdistigning således indregnet.

Sammenlignet med arbejderens gennemsnitsindkomster i 1910 lå boligkomplekssets huslejeniveau relativt højt. Kun for faglærte med en årsindkomst på 1500–2000 kr. ville huslejen udgøre en forholdsvis rimelig andel (17–23% af lønnen), mens familier med indkomster på 800–1000 kr. om året næppe kunne klare den krævede husleje. Samtidig viser en gennemgang af en række nybyggeriers lejlighedsannoncer i Socialdemokraten dog, at boligernes husleje stort set lå på linje med og måske en smule under de huslejer, der forlangtes i det samtidige private nybyggeri, hvor lejligheder på to værelser kostede omkring 29–32 kr. om måneden. I Socialdemokratiet var man betænkelig ved den høje husleje og byggeriets beskedne omfang på 156 lejligheder, men gik alligevel varmt ind for forslaget, der betragtedes som en første begyndelse. Alligevel lykkedes det ikke at få projektet vedtaget.

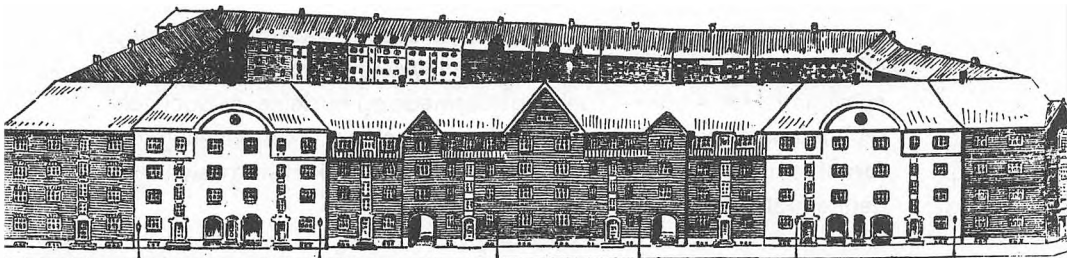
Komplekset i Prinsesse Charlottes gade

I 1914 stillede Socialdemokratiet på ny forslag om et kommunalt boligbyggeri i Borgerrepræsentationen. Og endnu en gang faldt forslaget. Det socialdemokratiske udspil omfattede dels en generel indstilling om udarbejdelse af planer for et boligbyggeri på de kommunale grunde på broerne, dels et konkret bebyggelsesforslag med 214 lejligheder. I modsætning til Lyngbyvejsprojektet var det nye forslag ikke udarbejdet af stadsarkitekten, men på socialdemokratisk initiativ af arkitekt Johs. Strøm-Tejsen. Bebyggelsen var tænkt centralt placeret på en grund i

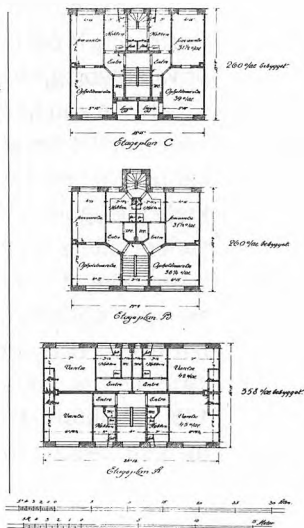
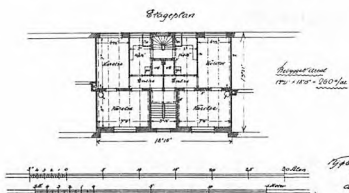
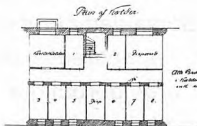
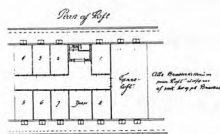
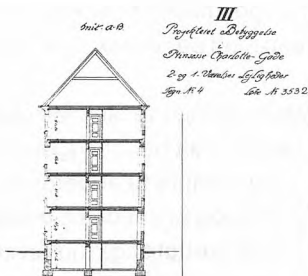
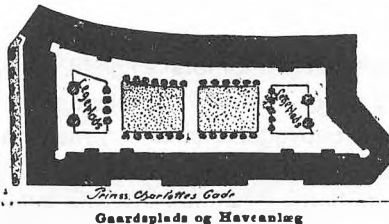
Prinsesse Charlottes gade nær Nørrebro Runddel. Det var mere traditionelt og økonomisk rationelt udformet end bebyggelsen ved Lyngbyvej. Komplekset skulle opføres som en fire-etages og fire-fløjet lukket karrébebyggelse, hvor opgange, facader og lejlighedernes stuer alle skulle vende mod gaderne. Den lukkede karré omsluttede en ca. 3500 m² grønnegård, der var indrettet med legepladser og små beplantede anlæg. Projektet var ikke så ambitiøst som Lyngbyvejsforslaget, men sammenlignet med det private byggeri havde det nye forslag flere positive elementer. Det arbejdede med en forholdsvis lav bygningshøjde på 4 etager, og den store grønnegård inde i karreen sikrede rimelige lysforhold til de gårdvendte værelser. Projektet lignede i flere henseender datidens almennyttige byggeri, f.eks. Arbejdernes Kooperative Byggeförenings tidlige byggerier som Frederiksholm karreen på tre etager og de højere karreer ved Jagtvej. Senere blev grønnegårde et almindeligt træk i nybyggeriet som et element i storgårdskarreerne under 1. verdenskrig og i 1920'erne.

Forslagets største svaghed var de få tre-værelses lejligheder og de mange på to værelser, selv om to-værelses lejligheder stadig var den mest udbredte arbejderlejlighed i København. Såvel i det private som i det almennyttige byggeri var tre-værelses lejligheder efterhånden forholdsvis udbredte, og lejligheder på 40 m² i underkanten. F.eks. var lejlighederne i Arbejdernes Andels-Boligforenings tre afdelinger fra før 1915 på omkring 60 m². Desuden var forslagens lejligheder af en meget traditionel udformning. Fra den snævre entre var der adgang til en gadevendt stue og til det gårdvendte køkken og soveværelse. For et-værelses lejlighederne var den lovbefalede køkkentrappe udeladt, dels af pladsmæssige, dels af byggeøkonomiske hensyn. Det var hensigten at søge dispensation fra bygningsloven på dette punkt mod at hovedtrappen blev af sten.

Også i dette forslag tilstræbtes balance mellem lejeindtægterne og de årlige udgifter til forrentning, afdrag, skatter m.v. Ved den mere koncentrerede bebyggelsesmåde opnåede man lavere byggeudgifter end ved Lyngbyvejsprojektet. For Lyngbyvejsprojektet lå kvadratmeterbyggeprisen på 231–256 kr. og for Prinsesse Charlottes gade kompleks på 217 kr. I forbindelse med byggegrundens værdi betragtedes gården i finansiel henseende som et kommunalt anlæg, og grundens værdi sattes forholdsvis lavt sammenlignet med samtidige kommunale

Plznerne omfatter 26 Opgange med 224 Løjligheder paa 16.800 Kv. Alen Grund ved Prinsesse Charlottogade.

Perspektiv og plan fra Social-Demokraten 16.1.1914. Etageplaner fra Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1913-14.

grundsalg på Nørrebro. Herigennem lykkedes det at bringe de årlige huslejer ned under niveauet ved Lyngbyvejsforlaget og det private nybyggeri. Med hensyn til bebyggelsesmåde og huslejer var Socialdemokratiets forslag således på papiret særdeles konkurrencedygtigt i forhold til det private nybyggeri. Alligevel blev projektet som nævnt ikke gennemført på grund af den politiske modstand.

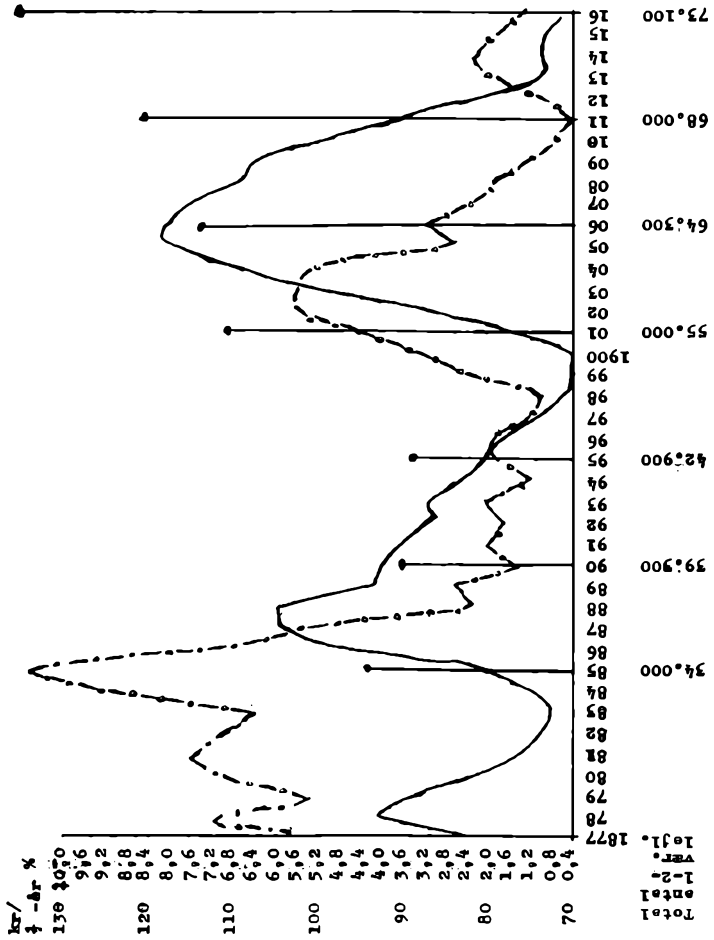
Konklusioner

De gennemgående forslag er for forskellige til, at der kan drages mere vidtgående konklusioner. Fælles for forslagene til kommunalt boligbyggeri var, at de i bebyggelsesmåde og med hensyn til udenoms faciliteter besad åbenbare fordele i forhold til det samtidige private nybyggeri af arbejderboliger. Derimod adskilte lejlighedernes størrelse og standard sig ikke væsentligt fra det private byggeri. På trods af den mindre økonomiske byggemåde er det karakteristisk, at huslejerne i de fire forslag lå på niveau med og i et enkelt tilfælde under huslejerne i det private nybyggeri.

Selv om kun gasværksboligerne blev realiseret, betød forslagene, at spørgsmålet om et kommunalt boligbyggeri fik en central politisk placering. Kommunen blev tvunget til at udforme og tage stilling til konkrete bebyggelsesforslag, og Socialdemokratiets forarbejde gjorde det senere lettere forholdsvis hurtigt at gå ind i et kommunalt boligbyggeri. Udbruddet af 1. verdenskrig betød et nyt fald i byggeaktiviteten og en skærpet boligmangel, og efter at Socialdemokratiet havde erobret flertallet i Borgerrepræsentationen, engagerede kommunen sig fra 1916/17 i et omfattende byggeri af arbejderboliger. Fra 1916–17 til 1930/31 opførte kommunen således omkring 50 beboelsesejendomme med ca. 8–9000 to- eller tre-værelses lejligheder.

¹⁾ Fremstillingen bygger overvejende på Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, Rigsdagstidende, datidens officielle statistik, materiale fra Socialdemokraten samt artikler fra Architekten og Nationaløkonomisk Tidsskrift, jfr. Henning Bro: Socialdemokratiet og arbejdernes boligforhold i København 1870–1914, upubliceret speciale i historie ved Københavns Universitet, 1980.

Lejedichede = Cur. og tilvæst. i 1-2 var. lejlihedert. --- Gennemsnitlig
 procent for 1-2 var. lejli. = Cur. og tilvæst. i 1-2 var. lejlihedert. --- Gennemsnitlig
 halvrigg antal = Cur. og tilvæst. i 1-2 var. lejlihedert. --- Gennemsnitlig
 halvrigg antal = Cur. og tilvæst. i 1-2 var. lejlihedert. --- Gennemsnitlig

Lejedichede =
 procent for 1-
 2 var. lejli.
 halvrigg antal
 ledige 1-2
 var. lejli. i
 procentforhold
 til halvrigg to-
 tal antal 1-2
 var. lejli.)

Tilvækstpro-
 cent for nye
 var. lejli.
 halvrigg antal
 nye 2 var.
 lejli. i pro-
 centforhold
 til foregå-
 ende års to-
 tal antal 2-
 var. lejli.)

Gennemsnitlig
 halvrigg hus-
 leje for 2.
 var. lejli
 (kr/år=kr)

Halvårlig husleje for 2-vær. forhuslejligheder i udvalgte gader/kvarterer. 1901–1911.
Halvårlig leje i de fire forslag (kr.)

Fortrinsvis bebygget:	1890–ff			1900–ff		1850– 1860 90–								
	Ydre Nørrebro	Ydre Vesterbro	Østerbro	Flensborggade	Ægirsgade	Indre Nørrebro	Vognmandsgade	Nybyggeri i 1913	Hele Kbh.	De indl. Dist.	Familiehjemmet	Gasværksboligerne	Lyngbyvej	P. Charlotte gade
1901	105	107	116			105	89	160	107	84				
1906	111	116	116	131	129	103	78	–	111	91	120	120/	162/	156
1911	117	118	120	132	128	101	70	190	116	93		132	174	

Bilag 2.

Undersøgelser

Gammelholms bebyggelse

Gammelholm. Et københavns kvarters
tilblivelse og tidlige udvikling

Hensigten med undersøgelsen har været at belyse et københavnsk boligkvarters såvel politiske som bebyggelsesmæssige tilblivelse samt befolkningsmæssige sammensætning under den københavnske indu-

strialiseringsperiode, dvs. i sidste halvdel af 1800-tallet. Med den *politiske* tilblivelse menes der her den debat om området, der foregik i de besluttende organer, og som blev afgørende for kvarterets tilblivelse og

udseende, mens der med den *bebyggelsesmæssige* tilblivelse menes, hvad der rent faktisk blev opført af bygninger og boliger på grundene, hvordan de så ud, hvem der opførte dem, og hvad de kostede.

Det boligbyggeri, der foregik i København fra 1840'erne og frem til århundredskiftet, kan groft opdeles i tre kategorier:

1. Den gamle bys omdannelse.
2. Brokvartererne.
3. Voldkvartererne og Gammelholm.

Gammelholm er betegnelsen for det kvarter, hvis trekantede form afgrænses af vandarealerne Nyhavn og Havnen, mens den tredje side udgøres af Holmens Kanal, der som navnet fortæller også tidligere var vandfyldt. Området var tidligere militært terræn, idet det havde tilhørt marinen, og ved salget var det staten selv, der stod for udstykningen og salgsbetingelserne, ligesom staten havde ladet udarbejde en overordnet plan for arealets fremtidige udseende.

Kildematerialet

Redegørelsen for de politiske forhandlinger vedrørende Gammelholm er baseret på de relevante årgange af Rigsrådstidende og Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. Til realiseringen af Gammelholm er inddraget materiale fra Byggesagsarkivet, nemlig matrikelprotokollen og de enkelte byggesager. Heraf fremgår grundstørrelser, dato for målebrev og bebyggelsens omfang, mens realregistret til skøde- og panteprotokoller i Landsarkivet oplyser om såvel grundpriser som ejere. Hovedkilden til den befolkningsmæssige undersøgelse er folke- og boligtællingslisterne i Rigsarkivet, der bl.a. oplyser om hver enkelt lejligheds beboere, alder og erhverv samt antallet af værelser, husleje m.v. Med henblik på sammenligninger er anvendt diverse statistiske tabelværker for København.

Hovedresultater

Den politiske baggrund for bebyggelsen af Gammelholm var resultatet af et samspil mellem flere faktorer. Staten, der i skikkelse af Marinen besad området, havde gennem en længere periode været interesseret i at fraflytte dette for at samle og effektivisere orlogsværfterne på Nyholm. Hovedproblemet for overflytningen var af finansiel art, idet staten ikke kunne afse midler hertil og ikke turde forvente nogen indtægt af betydning ved realisering af det rømmede område. I løbet af 1840'erne skabtes dog den økonomiske forudsætning for en realisering af overflytningen af orlogsværftet, idet et stigende befolkningstal i København havde skabt en kraftig efterspørgsel på ledige byggegrunde indenfor voldene.

En kommission, der blev nedsat i 1857, påviste, at der var hold i privat fremsatte forslag om Gammelholms udnyttelse til boligkvarter, og navnlig at der herved kunne forventes en betragtelig indtjening. Derpå fremsatte marineministeren i 1858 et lovforslag om orlogsværfternes sammenlægning på Nyholm.

Gammelholms bebyggelsesmæssige tilblivelse afgjordes i betydelig grad af den politiske baggrund for realiseringen, idet statens primære interesse var at skaffe en god indtægt. Dette søgtes fremmet hovedsagelig ad to veje – dels ved hjælp af udstykningen af området, der startede fra den attraktive side langs Holmens Kanal (finanskvartier) hvorpå fulgte grundene langs Havnegade (havnefront), for til sidst at efterlade de midterste, umiddelbart uinteressante grunde midt på området, samt ved at udbyde området til salg i en række grundstørrelser, der favoriserede boligbyggeri.

Ved prisfastsættelsen for grundene påbegyndtes realiseringen med en fast pris på 10 rigsdaler pr. kvadratalen, men snart fremkom i stedet – begrundet i vigende omsætning – en flydende salgspris afhængig af udbud og efterspørgsel. Denne sikrede i forbindelse med højkonjunkturen i første halvdel af 1870'erne en gennemsnitssalgs-

pris pr. kvadratalen jord på 11,15 rigsdaler. Det samlede salgsbeløb levede fuldt ud op til de forventede indtjening, beregnet af 1857-kommissionen.

Blandt grundejerne forekom der indbyrdes erhvervsmæssige forskydninger fra tidspunktet, hvor staten afhændede jorden, til vor sidste registrering ved folketællingen 1911. Den mest bemærkelsesværdige forekom i gruppen af selvstændige indenfor håndværk og industri, der fra at udgøre over halvdelen af grundejerne på salgstidspunktet faldt til i 1911 at udgøre 4,3 pct. Sammenholdt med at ejerne fra byggefagene besad et større antal matrikler pr. ejer end gennemsnittet, kan anes et mønster, hvor diverse mestre indenfor byggefagene gik aktivt ind i deres eget erhverv ved at erhverve jord og opføre bygninger, for derefter hurtigt at afhænde resultatet, sandsynligvis for at frigøre kapital til nye erhverv. Det opståede tomrum opfyldtes i stedet af grundejere fra mere uproduktive erhverv. Det er især bemærkelsesværdigt, at aktieselskaber, firmaer og forsikrings-selskaber udgjorde en stadigt stigende andel heraf, vel nok begrundet i kvarterets centrale placering ved det københavnske penge- og handelscentrum.

Byggeriet påbegyndtes i midten af 1860'erne og afsluttedes omkring 1880. Det tidlige byggeri indeholdt en meget varieret udnyttelse såsom en-/flerfamiliebolig, blandet erhverv/bolig, handel og omsætning samt fabriktionsvirksomhed, til dels præget af de tidligt udstykkede grundens nære beliggenhed ved det tidligere nævnte penge- og handelscentrum; det senere byggeri, beliggende på den midterste del af Gammelholm, var i stedet hovedsagelig baseret på en ensidig udnyttelse til flerfamilieboligbyggeri.

Den nærmere undersøgelse af dette byggeri og dets beboere foretages på tre forskellige tidspunkter frem til 1911 og omfatter to karreer med ialt 24 ejendomme.

Det skal især fremhæves, at kvarteret i

forhold til resten af København rummede meget få små lejligheder. Huslejeniveauet lå, da kvarteret var nyopført, væsentligt over Københavns gennemsnit, men forskellen til resten af byen blev udjævnet de følgende år, formentlig fordi opførelsen af nye kvarterer hævede det københavnske gennemsnit, mens Gammelholms huslejer ikke steg nævneværdigt.

Om beboerne kunne det fastslås, at der igennem hele den undersøgte periode boede flere mennesker i side- og baghuslejlighederne end i forhuslejlighederne af tilsvarende størrelse (= antal værelser). Det samlede antal beboere i de to karreer faldt i løbet af perioden; dette skyldtes dels en nedgang i antallet af beboede lejligheder, især i side- og baghusene, dels en nedgang i antallet af beboere pr. lejlighed. Dette blev først og fremmest tilskrevet en reduktion af antallet af loggerende.

Erhvervsfordelingen hos beboerne viste en forholdsvis fast struktur gennem perioden samt en overvægt af mere velstillede erhverv, på linie med overvægten af større lejligheder. Udviklingen frem til 1911 synes at pege på en tilvækst i antallet af velstillede familieoverhoveder; dette kunne ses i forbindelse med en relativ tilvækst i antallet af større lejligheder, idet side- og baghuslejlighedernes antal formindskedes i løbet af perioden.

Mest iøjnefaldende ved udviklingen fra 1885 og frem til 1911 var det store fald i antallet af beboede side- og baghuslejligheder. Dette var et resultat af den ændrede byggestil omkring århundredskiftet, hvor karreerne opførtes som randbebyggelser med store og åbne gårdsrum. Konjunkturerne omkring 1907-08 havde skabt et overskud af nyopførte lejligheder, der tiltrak beboerne fra den ældre og ikke-attraktive boligmasse. Dette medførte, at kvarteret fik et stigende antal erhvervslejemål – et resultat af, at der på det tidspunkt ikke var behov for lejlighederne som boliger.

Jesper Ewald og Anders Rud

Anmeldelser

Arbejdererindringer

Jørgen Burchardt og Poul V. Nielsen (red.): *Arbejderliv – 8 arbejdere fortæller*, 144 s. Forlaget SOC 1981.

Jørgen Burchardt (red.): *Vi lærte at arbejde. Arbejderklassens lokalhistorie*. 23 arbejdere fortæller fra sit liv og sin by, 128 s. Forlaget SOC 1981.

Willy Christiansen: *Min barndom og læretid som smed*. 72 s. Forlaget SOC 1981.

Arbejdernes liv er ofte blevet beskrevet af andre, men hvordan har de selv opfattet det? Dette spørgsmål repræsenterer et synspunkt, der i de senere år har fået større vægt inden for forskningen i arbejderbevægelsens/klassens historie. Som et led i denne ændrede tilgang har man kunnet iagttage en voksende interesse for at benytte erindringsmateriale. I samarbejde med fagbevægelsen og lokalhistoriske arkiver og museer er der flere steder blevet foretaget indsamling af arbejdererindringer.

I hele 1980 arbejdede en projektgruppe i Køge med indsamling af arbejdererindringer. Indsamlingen var etableret som et beskæftigelsesprojekt, men fik derudover støtte fra anden side. Som et resultat foreligger nu tre publikationer udgivet på forlaget SOC. I »Arbejderliv« fortæller 8 arbejdere om deres liv, mens »Vi lærte at arbejde« er struktureret ud fra faserne i livsløbet, og dermed har splittet de enkelte beretninger op. Nr. 3 i rækken udgøres af smeden Willy Christiansens erindringer med hovedvægten lagt på barndom og ungdom.

Der er megen spændende læsning i de publicerede beretninger, der viser de ældre arbejdere som åbne og gode fortællere. Et gennemgående tema i erindringerne er jagten på arbejde. »Man røg jo på den, for

penge det var alt, både til at støtte de gamle med og så også for sin egen skyld«, som en arbejdsmand siger. Arbejdskraften var særdeles mobil. Mange arbejdere har flyttet rundt i hele landet – og udlandet – til de steder, hvor de tilfældigvis havde hørt om noget arbejde. Man tog hvad man kunne få, da understøttelsen og de sociale ydelser dels var meget lave, dels blev forbundet med noget nedværdigende.

Det er imidlertid kun den halve sandhed. Der fortælles også om arbejde, som man nægtede at tage, men gik sin vej i stedet. Som en form for modstand mod de budte vilkår kan desuden nævnes historien om, hvordan arbejderne på gummifabrikken Codan saboterede transportbåndet, fordi det kørte for stærkt. De stak noget ind i kæden, der trak båndet, så kæden knækkede, og de fik sig en pause. Det interessante spørgsmål er her, hvorfor arbejderne ikke blev enige om sammen at kræve hastigheden nedsat i stedet for at gribe til mere indirekte midler.

Forholdet mellem mænd og kvinder i arbejderklassen kommer til udtryk i en del beretninger. Det er velkendt, at mange mandlige arbejdere modsatte sig, at deres kone havde udearbejde. Hendes plads var i hjemmet. Brødre kunne åbenbart også have den opfattelse, at de skulle vogte over deres søstres gøremål: om de måtte arbejde på fabrik, gå med kærester m.v.

Det er et godt initiativ, som Jørgen Burchardt og Poul V. Nielsen her har taget og fundet støtte til hos SOC.

Mindre vellykket er imidlertid indledningen til »Vi lærte at arbejde«. Den er skrevet af Jørgen Burchardt, og må desværre som helhed siges at være overfladisk og upræcis. Først og fremmest har han ikke nogen klar opfattelse af begreberne kapitalisme og industrialisme/industrialisering, som

der gøres flittigt brug af. I forlængelse heraf forbliver det uklart gennem hele indledningsafsnittet, hvad der driver den omtalte udvikling frem. Der opridses en række ændringer i perioden, som bare er »sket«. I overensstemmelse hermed præges fremstillingen af passive verbalformer og fremformer af denne karakter: »udviklingen krævede sammenlægninger« og »da strukturrationaliseringerne krævede«.

Forfatteren anfører endvidere, at den enkelte arbejder fik materielt bedre kår især efter 1920'rne. (s. 8). Hvis hermed hentydes til 1930'rne, må det betegnes som en diskutabel påstand. I Dansk Socialhistorie 6 findes en oversigt over den gennemsnitlige reale årsfortjeneste for samtlige danske arbejdere 1914–1940 (s. 177 og 361). Der kan aflæses en stigning i slutningen af 20'rne kulminerende i 1931. Gennem 1930'rne ligger årsfortjenesten under 1931-niveauet og i 1940 er der tilmed sket et kraftigt fald. Tallene er ydermere baseret på det organiserede arbejdsmarked. Det er sandsynligt, at personer på de uorganiserede områder har gennemgået en kraftigere nedgang.

Det kan også nævnes, at børnearbejdet ikke som anført blev afskaffet ved lov i begyndelsen af 1920'rne. Fabriksløven af 1873 forbød børn under 10 år at arbejde i virksomheder under tilsyn. I 1901 blev grænsen hævet til 12 år, og i 1913 skulle børn være lovligt udskrevet af skolen for at arbejde de pågældende steder.

På baggrund af ovenstående finder jeg ikke, at der i indledningen er belæg for den udviklingsoptimisme, der er grundholdningen i afsnittet. Udviklingen siden industrialiseringen fremstilles i indledningen som et stadigt voksende fremskridt. Industrialiseringen siges at have forværret en ikke nærmere beskrevet forudgående tilstand, hvorefter forholdene er blevet stadig bedre gennem hele dette århundrede.

Til sidst et lille hjertesuk i forbindelse med nr. 3, Willy Christiansens erindringer: Hvorfor skal det altid være en smed, en fra arbejderbevægelsens mandlige fortrop?

De ufaglærte og kvinderne kan også skrive lange beretninger.

Men læs bøgerne for beretningernes skyld. Især skal fremhæves nr. 1. »Arbejderliv«, hvor Poul V. Nielsens gode fornemmelse for mennesker er tydelig.

Fremhæves skal tillige de mange fremragende fotografier og illustrationer i øvrigt, f.eks. ungarbejdernes skriftlige krav om 5 øre mere i timen på trævarefabrikken (»Vi lærte at arbejde«, s. 60). Bøger burde altid være så indbydende, hvis økonomien vel at mærke tillader det.

Birte Broch

Byvandring i Lemvig

Arkitek Lokalguide. Lemvig
Ellen Damgård og Jens Clemmensen
Tilrettelæggelse Inge-Lise Winther
I kommission på Dansk Byplanlaboratorium. 44 sider. Kr. 34,50.

Tidligere er udsendt Arkitek lokalguider med Sundbyerne og Grøndalskvarteret som emne. Lemvigguiden er nr. 3 og en serie er således under udvikling. Guidens sigte er ganske præcist. I introduktionen på omslaget refereres til kommuneplanloven, og ideen er at guiden skal kunne bruges af kommunens borgere og derved bidrage til at højne den offentlige debat, som er en af kommuneplanlovens forudsætninger. Dette mål kan Lemvigguiden let leve op til, men den kan samtidig med fornøjelse læses af enhver, der blot har almen interesse for byen.

Efter en meget kompakt historisk oversigt er indholdet ordnet som to byvandring. I teksten fremhæves i alt 66 lokaliteter og enkelte bygninger og på bykortet, som er anbragt på det foldede omslag er de 66 numre markeret, så de følger byvandringene. Under læsningen (vandringen) glæder man sig navnlig over den ligelige be-

handling, som bygninger af vidt forskellig alder får. Bogen giver derved et bredt billede af en mindre købstads vilkår gennem det sidste århundredes udvikling i produktion, trafik og boligvaner. Samtidig benytter forfatterne lejligheden til at vurdere virkningen af de senere års byfornyelser. Erfaringerne herfra turde være nyttige, når fremtidige indgreb skal planlægges.

På bagsiden af det foldede omslag har man anbragt en række biografier over Lemvigborgere, der har haft særlig betydning for byggeriet i byen, og det er en udmærket ide. Måske kunne man tillige have ønsket en kort liste over supplerende litteratur.

Med sit bekvemme format og sin knappe tekst er Lemvigguiden ikke blot nyttig for de lokale. Turister der vil spendere blot en enkelt dag i Lemvig kan med fordel udskifte de sædvanlige turistfoldere med Byplanlaboratoriets guide.

Kjeld Kayser

Norsk Teknisk Museum 1980

Volund 1980. Årbog udgivet af Norsk Teknisk Museum. 154 sider, ill.

Norsk Teknisk Museums årbog for 1980 indeholder tre interessante artikler. I Kaye Weedons 84 sider lange afhandling »Elektronørens historie« fortællers spændende, men noget teknisk indforstået om glaspustringens betydning for skabelsen af det lufttomme glasrør, som var en af forudsætningerne for glødelampe, radio- og tv-rør samt for opdagelsen af røntgen- og katedestråler. Man får korte karakteristikker af opfinderne, og deres mere eller mindre heldige forsøg på hele tiden at være forud for konkurrenterne beskrives. Udviklingen helt op til vore dages tv-rør og elektronmikroskoper er med. Selv om de mange illustrationer kræver en betydelig indsigt, som vel de færreste uden for elektroingeniørgrupper er i besiddelse af, giver artiklen

dog gode oplysninger, som kan uddybes ved videre læsning i de mange værker, der henvises til.

Olaf Wetting skriver om Mandal Paraffin Olie Co., Norges første olieraffineri, der begyndte allerede i 1862. Hidtil havde man i Norge været henvist til lampeolie, der var fremstillet af tran eller af vegetabiliske stoffer, men i 1862 begyndte man på den nyopførte fabrik at udvinde olie af skotske stenkul. For at fremme forbruget af olie, fremstillede man på fabrikken også olielamper og lanterner. Biprodukter som svovlsyre, kunstgødning, tjære, terpentiner m.m. solgte man også, men fabrikken kunne ikke ret længe klare konkurrencen fra den importerede olie og da slet ikke fra amerikansk petroleum. I 1874 måtte fabrikken lukke, og i vore dage er det tidligere fabriksareal et yndet rekreativt område, hvor man sikkert kunne gøre gode industriarkæologiske fund.

Spraydåsen blev opfundet i 1929 af nordmanden Erik Rotheim. Om ham og vanskelighederne med at indføre opfindelsen på det amerikanske marked fortæller Sverre Halsør. To norske firmaer krakkede på forsøgene, og det endte med at det norske patent lå ubenyttet hen. I 1941 genopfandt og forbedrede to amerikanere spraydåsen, som i vore dage årligt fremstilles i millionvis. Rotheim døde i 1938 og oplevede således ikke at se spraydåsens sejrsgang. En medaille til minde om ham tildeltes i 1969 hans to amerikanske medopfindere.

Herudover indeholder »Volund« en gennemgang af Nationalmuseets Bredeudstilling 1980, »Mennesket og Maskinen«, en præsentation af Norsk Teknisk Museums eksemplarer af verdens første serieproducerede automobil, en Oldsmobile fra 1904, samt museets årsberetning for 1979.

Poul Strømstad

Noter

Industrihistorisk Konference

Den 4. internationale konference om industriarkæologi (ICCIH 1981) fandt sted i Lyon og Grenoble i Frankrig 14.–21. sept. 1981. Traditionen tro blev tiden ligeligt delt imellem seminarer og besøg på industrihistoriske lokaliteter. De sidste var henlagt til ekskursioner i Østfrankrig, hvor man besøgte både gammel og moderne industri. Departementet Rhone-Alpes er et af de mest ekspansive vækstområder i Frankrig med bl.a. en stor kemisk industri, men det er samtidig rigt på gammel industri, især knyttet til råstofforekomster og vandkraft.

Der er stor interesse for bevaring, men man samler sig mest om protoindustrielle anlæg. Saltminer og jernværker fra 18. årh. bliver grundigt restaureret. Et højdepunkt på ekskursionerne var besøget på saltværket Chaux anlagt 1775 efter plan af Claude-Nicolas Ledoux. Her skulle have ligget en by bygget som en oval med fabrikken lagt langs den korte akse, mens boliger og hjælpefunktioner lå i bygninger ved periferien. Kun halvdelen af anlægget blev opført. Efter at have ført en omtumlet tilværelse gennem 19. årh. er bygningerne nu sat i stand og benyttes som kursusjendom af selskabet for fremtidsforskning – en brug, som er helt i pagt med arkitektens fantastiske tankeverden.

Som modsætning til dette idealanlæg bød besøget i Lyon på en byvandring i kvarterer, hvor silkevævning havde været drevet som forlagt hjemmeindustri.

Tidens store modebevægelse i Frankrig er økomuseer inspireret af initiativet i le Creusot. Økomuseerne begyndte som en opposition mod de offentlige kulturhuse. De skulle give den stedlige befolkning et forhold til deres lokalsamfunds historie og hjælpe dem med at formulere deres ønsker

til den fremtidige udvikling. I overensstemmelse hermed er den øverste myndighed for museet i le Creusot et repræsentantskab sammensat af 200 foreninger i området.

Økomuseum er blevet gængs betegnelse for alle bevaringsinitiativer omfattende mere end en lokalitet, selv om de ikke har samme vidtfavnende mål som organisationen i le Creusot.

Den egentlige konference, som fandt sted på Grenobles universitet, diskuterede både metodiske og faglige problemer indenfor industribevaring. Værtslandets videnskabelige traditioner slog stærkt igennem i de skriftlige oplæg til arbejdsgrupperne. Det betød, at udgangspunktet for diskussionerne var mere præget af sociologisk modeltænkning, end vi oplever i den engelsk-skandinaviske tradition. Mødet mellem de 2 synsmåder kan først vurderes, når kongresrapporten foreligger.

Under kongressen holdtes generalforsamling i ICCIH (International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage). Professor John Harris, Birmingham, afløste Theodore Sande, Cleveland, som formand. Skandinavien er fortsat repræsenteret i bestyrelsen af Marie Nisser, hvis store arbejde for organisationen aftvinger alle respekt.

ICCIH har status som underorganisation under UNESCO og har til formål at fremme internationalt samarbejde om bevaring, udforskning og formidling af industrihistorie. Det blev i år besluttet at iværksætte en international dokumentation af den tidligste stålindustri.

Den 5. konference er planlagt at finde sted i juni 1984 i Boston, Massachusetts.

Jacob B. Jensen

TICCIM-rapporter

Rapporterne fra den tredje internationale konference om bevaring af industrimonumenter (TICCIM), som afholdtes i Sverige i 1978, kan købes gennem Nordiska Museet, S 115 21 Stockholm. Beløbet kan sendes i check eller pr. post med tillæg af 10 sv.kr. til forsendelse.

Følgende bind foreligger:

TICCIM Transactions vol. 1. The Industrial Heritage. National Reports: Europe (except Scandinavia), USA and Japan. Pris 40,- sv.kr.

TICCIM Transactions vol. 2. The Nordic Countries. Pris 30,- sv.kr.

TICCIM Transactions vol. 3. Contributions to the work on the conference. Pris 10,- sv.kr.

TICCIM Transactions vol. 4. Documents from the work on the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. Pris 10,- sv.kr.

Industrial Archaeology

Det engelske tidsskrift »Industrial Archaeology«s bind 16, nr. 1 (forår 1981) indeholder artikler om den skotske minestatistik, som kan give værdifulde oplysninger om Skotlands metalproduktion fra 1845 til vore dage, om minemuseet i Salford, skibsværftet i Grangemouth, som efter at have fungeret i over 200 år blev nedlagt i 1980, og om Halifax tæppefabrikken John Crossley & Sons. Desuden diskuteres industriel arkæologis placering som skolefag og W. A. McCutcheons berømmede bog: »The Industrial Archaeology of Northern Ireland« anmeldes. Endelig er der noter om industriel arkæologi i Storbritanniens forskellige egne.

Bevaring i Norge

I Bergen er dannet en forening for bevaring af tekniske kulturminde. Med offentlig støtte har man opført en magasinbygning, hvor en række værdifulde genstande er sikret mod ødelæggelse. Man søger at vise de offentlige værkers, brandvæsen, elværker, gasværkers, udvikling, ligesom man i samarbejde med veteranbilklubben viser transportvæsenets historie.

Association for Industrial Archaeology

Det engelske selskab »Association for Industrial Archaeology« blev stiftet i 1973 for at fremme studiet af IA og for at støtte registrering og bevaring af industrimonumenter. Selskabet udgiver et tidsskrift, IIA Bulletin, der udkommer kvartalsvis, og nyhedsbreve fra specialgrupper samt bibliografier over IA-litteratur. Hvert år i september afholdes årsmøde, i 1982 i London. Selskabets adresse er: Association for Industrial Archaeology, The Wharfage, Ironbridge, Telford, Shropshire TF 8 7AW, England. Kontingentet 5 £ pr. år.

Stålkarkiver

På forslag af den hollandske ingeniør A. Ouden vedtog man på ICCIHs kongres i Lyon-Grenoble i september at iværksætte en international registrering af stålindustriens arkiver, bevarede genstande og monumenter. I løbet af en kort årrække må store ændringer i stålproduktionen forudses. Overproduktion og nedslidning af stålværkerne bevirker, at kun de mest moderne virksomheder vil overleve. Det er derfor vigtigt at sikre dokumentation om stålfremstilling, inden det er for sent.

Registrering af papirindustri

Den svenske Cellulose- og Papperbruks-föreningen har startet et femårigt projekt med det formål at registrere samtlige svenske papir- og papirmassefabrikker. Projektleder er fil. lic. Marie Nisser.

Industriel arkæologi som universitetsfag

I England har Institut for Industriel Arkæologi påbegyndt undervisning i registrering, konservering og bevaring af industrimonumenter. Birmingham Universitet og The Ironbridge Gorge Museum har tilrettelagt dette nye studium, som omfatter forelæsninger, feltarbejde og individuel forskning og afsluttes med en diplomprøve.

Studiet af arbejderkultur

Ved den 22. nordiske etnolog- og folke-mindeforskerkongres i Liperi i Finland den 9.–11. juni 1981 dannedes en nordisk gruppe for studiet af arbejderkultur og arbejderfolkeminder. Gruppens sekretær er Flemming Hemmersam, Institut for Folke-mindevidenskab, København.

Dansk Gasværksmuseum?

I disse år nedlægges den største del af de tilbageværende danske gasværker. Kun et enkelt – Strandvejsgasværket i Hellerup – er endnu kulfyret. De øvrige er omstillet til nyere produktionsformer. For i tide at kunne vise nogle aspekter af gassens fremstilling, dens kulturhistoriske, energimæssige og sociale betydning er der blevet nedsat en initiativgruppe med det formål at forsøge at oprette et dansk gasværksmuseum i Brabrand gamle gasværk ved Århus. Det er tanken at gennemføre etableringen som et »projekt for færdiggjaldede« og med støtte fra midlerne til beskæftigelse af langtidsledige.

TICCIH-konferencer i Belgien

The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage arrangerer i september 1982 en konference om den historiske udvikling indenfor fremstillingen af spirituosa og brændevin, mens man i februar 1983 har kulminer som emne. På begge konferencer vil man drøfte studiet af disse produktionsgrene og diskutere bevaring og udstillingsmæssige problemer. Deltagertallet vil på hver konference være begrænset til 50. Sproget bliver engelsk. Interesserede kan kontakte

TICCIH-Belgium
Adriaan Linters
c/o Industrial Heritage Projekt
Begijnhof 59
B-3800 St. Truiden
Belgium
(Teleph.: Belgium 011/676579)

Besøg på Strandvejsgasværket

Den 24. september 1981 afholdt Selskabet til bevaring af industrimiljøer ekskursion til Strandvejsgasværket i Hellerup. Det blev oprettet 1893 til forsyning af Københavns nordlige omegn. Senere er det udvidet og ombygget mange gange, sidst med et spaltegasværk, hvis kapacitet langt overstiger det gamle, endnu fungerende kulfasværks. Besøget koncentrerede sig om dette i bogstaveligste forstand enestående produktionsanlæg, der vil være i drift i endnu tre år. Derefter vil det kræve så store nyinvesteringer, at det formentlig vil blive nedlagt som en definitiv afslutning på kulfasværkernes historie her i landet.

Det er tanken at gå videre med ekskursioner til virksomheder af industrihistorisk interesse, men interesserede må nok indstille sig på, at besøgene kun lader sig gennemføre inden for normal dagarbejdstid.

Medarbejdere

Per Axelsen, arkitekt m.a.a., Roskilde.

Henning Bro, stud. mag., Københavns Universitet.

Birte Broch, cand. mag., forskningsstipendiat, Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Steen Ove Christensen, cand. phil., Institut for Folkemindevidenskab.

Jesper Ewald, stud. mag., Københavns Universitet.

Jacob B. Jensen, museumsinspektør, Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet, Horsens.

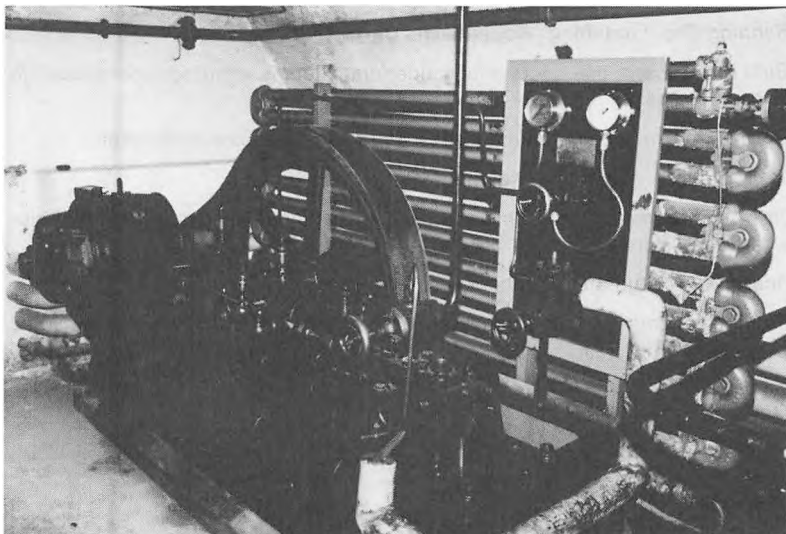
Anders Rud, stud. mag., Københavns Universitet.

Poul Strømstad, museumsinspektør, Nationalmuseet.

Ny redaktør – ny adresse

Ansvarshavende redaktør af *Fabrik og bolig* siden 1977, konsulent, cand. phil. Anders V. Kaare Frederiksen, afløses fra dette nummer af museumsinspektør, cand. mag. Torben Ejlersen. Samtidig ændres redaktionens adresse til Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby, hvortil henvendelse om tidsskriftet og om abonnement kan rettes.

Dansk køleteknisk Museum

Kulsyrekompressor fra 1918 af fabrikant »Sabroe«. Kompressoren har været installeret i kælderen under Christiansborg, hvor den har forsynet folketingset med kulde.

Dansk køleteknisk Museum stiftedes i foråret 1980 på initiativ af en personkreds, som i en årrække havde arbejdet med tanken om at bevare nogle af de ofte meget smukke eller kuriøse apparater og komponenter, som i tidens løb har været fremstillet og anvendt i køleteknikken.

Museet blev offentligt tilgængeligt i foråret 1981 i forbindelse med Nordisk Kølemøde.

Dansk køleteknisk Museum har til formål at erhverve og konservere maskiner, automatik, anlægsdele, tilbehør m.m. til køleanlæg af enhver art, som sammen med bøger, tidsskrifter og tryksager kan tjene til oplysning om køleteknikkens udvikling og vilkår. Endvidere er det museets formål at

gøre samlingerne tilgængelige for forskning og undervisning samt for interesserede i almindelighed.

Museet har, så længe pladsforholdene tillader det, til huse på Laboratoriet for Køleteknik, Danmarks tekniske Højskole, Bygning 402, 2800 Lyngby. Besøg på museet kan arrangeres ved henvendelse til N. C. Toftegaard eller H. Vendelbo Holm på telefon 02-88 46 22. Samme sted modtages henvendelse fra personer, som kunne tænke sig at overlade bevaringsværdige genstande af køleteknisk oprindelse til museet.

Museet har allerede erhvervet flere maskiner og komponenter, som for længst er gået af brug, og af hvilke der i dag næppe findes yderligere eksemplarer.